

זכרונות

עפר בר-יוסף

ערכה: דניאלה בר-יוסף

הקדמה

במקרים לא מעטים נשאלתי מדוע בחרתי להיות ארכיאולוג והאם לא עלה על דעתי, לאחר שנים ראשונות של ענין, לעבור לתחום אחר. שאלות אלו הכריחו אותי להזכר בימים הראשונים של ילדותי לנסות ולהבין כיצד קרה שכבר כשהייתי בכתה ה' ארגנתי קבוצה של בני כתתי לבוא ולחפור עמי מה שהיה פתחו של בור מים ביזאנטי עם שוקת חצובה לידו.

כתיבת זיכרונות היא מלאכה מייגעת מצד אחד ומרעננת מצד שני. זהו ניסיון להיזכר באירועים מן העבר, אשר בזיכרוני נטבעו כאירועים מאושרים שכן האווירה בחפירות והמחקר שבא בעקבותיהן אפשרו לי ללמוד על מה שקרה בעבר. האפשרות להכיר אנשים במהלך עבודת שדה שבה לא פעם היינו שותפים לאותם תנאי מגורים, מקלחות וארוחות, נראו לי כהזדמנות בלתי חוזרת. גם השינויים שחלו במהלך השנים, תנאי הנסיעה לאתרים הפרהיסטוריים, התקשורת עם הבית שעברה שינויים דרמטיים מטלפון ציבורי הפועל על אסימונים לטלפונים הניידים, שיפרו ללא הכר את התחושה האישית בצוות בזמן החפירה, אשר בו כל יחיד, אישה או גבר, למעשה מרגישים את הבדידות והריחוק מן הבית. הכתיבה ארכה כמה שנים, שכן פעילותי המחקרית כיחיד וכשותף לצוות או לעמיתים מסוימים, נמשכה ללא הפוגה. עבודות המחקר בשדה ובניתוח הממצאים, התרחשו במקומות שונים, ברובם באזורים מסוימים באסיה: בלבאנט (ישראל וסיני), בטורקיה, גיאורגיה, צ'כיה וסין. סיפורם של מחקרים אלו מכסה פרק זמן אשר בחיי נמשך משנת 1957, בהשתתפותי בחפירה במערת כבארה שנוהלה על ידי מורי, פרופ' מ. שטקליס ועד השתתפותי בחפירות נחל עין גב II (בניהול משותף עם פרופ' ליאור גרוסמן ופרופ' אנה בלפר-כהן ב-2010 עד 2013) ובחפירות אתר בונג'וקלו במרכז אנטוליה שנוהלו בידי פרופ' דאגלס בירד מאוניברסיטת ליברפול באנגליה (2012-2015)¹.

פטירתו בטרם עת של פרופ' מ. שטקליס במרץ 1967, כאשר שהיתי עם משפחתי בבורדו לצורך השתלמות עם פרופ' פ. בורד, העמידה בפני אתגר חשוב. המחלקה לארכיאולוגיה בה למדתי מאז שנת הלימודים 1959/1960 שלחה לי הודעה שעליי להמשיך בהשתלמותי בצרפת ואנגליה על פי התכנית שנקבעה מראש. כך עשיתי עד שבראשית הקיץ התבקשתי על ידי האקדמיה הלאומית למדעים אשר מימנה את חפירות עובדייה לחזור כדי לנהל את העונות הבאות (החל מקיץ 1967) במשותף עם איתן צ'רנוב, הפליאונטולוג-זואולוג, אותו הכרתי מהעונות הקודמות. קיצרתי את השהות באנגליה וחזרתי לישראל. עם שובי לאוניברסיטה העברית, נקראתי להפגש עם ראש המחלקה פרופ' יגאל ידן, אשר בשיחה קצרה הטיל עליי את המשימות הבאות, וכך אמר: "סיים את עבודת הדוקטורט שלך והקם לנו דור חדש של פרהיסטוריונים". כך עשיתי, כאשר השלמתי את עבודת הדוקטורט ב-1970 ועסקתי בחפירות, ובהוראה תוך מחשבה שמבין התלמידים יעלו ויגיעו הטובים אשר יהוו את הבסיס האקדמי לדור הבא. משפטיו של הלל הזקן עמדו תמיד לפניי, הראשון להם תמיד הייתה אמירתו: "למדתי מכולם, מהורי

¹ החפירה האחרונה שעפר השתתף בה באופן פעיל הייתה באתר שיזיטון 29 בסין, בשנת 2017.

ומורי, אבל יותר מזאת למדתי מתלמידי".

המשפט השני של הלל היה: "אם לא עכשיו-אימתי", כלומר, כאשר עומדת בפנינו משימה ובתחום הפרהיסטורי - חפירת הצלה או חפירה יזומה שעשויה להאיר בעיה בתחום האבולוציה האנושית - יש לעשותה מיד ולא לדחות את הביצוע.

כדי לפשט את סיפור חיי בחרתי לתאר ולספר את מה שעשיתי בחפירות בשדה ובמחקר עצמו תוך שימת דגש על הקשר בין שאלות של אבולוציה תרבותית למחקרי. משום כך, כל אחד מן הפרויקטים מתואר מראשיתו, ולנוחות הקורא צירפתי לספר את רשימת החפירות על פי שנות חיי, לצורך הבהרה היכן ומתי אירעו החפירות והמחקרים המתוארים ביתר פירוט².

ההיסטוריה המשפחתית

מוצאה של משפחת אבי, משפחת אדהאן, היא מהעיירה דימנאט לרגלי הרי האטלס, לא הרחק ממרקס במרוקו, שהייתה בשעתו כפר. על פי המסופר במשפחה היה זה אביו של סבי יוסף שעלה לארץ, לירושלים באמצע המאה ה-19.

סבי יוסף (על שמו הוסב שם משפחתנו לבר-יוסף לאחר קום המדינה), גדל בעיר העתיקה בירושלים של סוף המאה ה-19 והיה במחזור הראשון של בית הספר אליאנס (אשר נוסד בשנת 1882). במהלך לימודיו רכש את ידיעת השפה הצרפתית בנוסף לעברית, ערבית ולאדינו שדיברו בני העדה הספרדית באותן שנים. עם סיום לימודיו מצא עבודה כנגר, מקצוע שאותו למד בבית-הספר, באלכסנדריה. את הדרך לשם עשה כאשר ירד מירושלים ליפו בשירות הדילז'נסים (מרכבות) ליפו ושם עלה על הרכבת שנסעה לקהיר. בזמן הנסיעה פגש במשפחה יהודית שנסעה חזרה למקום מושבה בעדן שהייתה מושבה בריטית (כיום בדרום תימן). יוסף הצעיר מצא חן בעיניהם והם הציעו לו לבוא לעבוד אצלם בעדן במידה ועבודתו כנגר באלכסנדריה לא תמצא חן בעיניו. כאשר הגיע יוסף לאלכסנדריה הסתבר לו שהנגרייה בה קיבל עבודה אומנם נוהלה בידי יהודי מקומי אך הוא דרש ממנו לעבוד גם בשבתות. סבי שלא היה אדוק מאד מבחינה דתית, סירב לפי דבריו, לעבוד בשבת מתוך רצון לכבד את הוריו.

כך ארע, שסבא יוסף נסע לעדן. כיוון שזו הייתה מושבה בריטית דרשו מעסיקיו שילמד את השפה האנגלית. את המטלה הזו השלים כאשר בעת מנוחת הצהריים הלך למיסיון הבריטי ולמד אנגלית בהדרכתו של הכומר המקומי. כתרגיל, תרגם את ספרו של וולטר סקוט "אייבנהו" לעברית כאשר הוא משתמש בכתב רש"י, כתב יד שהיה מקובל במשך שנים רבות. לאחר ארבע שנים, כאשר חסך את משכורתו בנפוליאונים זהב (מטבע שהיה מקובל אז), החליט סבי לחזור לירושלים. כאן, על פי דבריו, קיבל את הצעתם של הוריו להינשא למרים עמוס, שאותה הכירו כבתם של השכנים. הם נישאו בז' כסלו תרס"ו (5 בדצמבר 1905).

² רשימת החפירות מובאת בסופו של מסמך זה.

סבתי מרים, ממשפחת עמוס, הגיעה לירושלים ממצרים אך מוצאם היה במרוקו. אביה של מרים היה סוחר תבואות שבסיסו היה בעזה. את החיטה והשעורה קנה מפלאחים מקומיים ובדואים. כך שאבי נולד בעיר העתיקה בירושלים אבל את ראשית חייו כתינוק בילה בעזה.

שנים רבות מאוחר יותר הסביר לי סבי שילדותו שגדלו אז בקהילה לא למדו קרוא וכתוב, אלא את כל מלאכות הבית (בישול, כביסה, תפירה, רקמה, וכיוצא בזה) וכמובן לטפל בבעל ובילדים. על כן סבתא מרים נפטרה מבלי שידעה קרוא וכתוב. שבעה ילדים היו לסבא יוסף וסבתא מרים, הבכור היה אבי, ישראל ואחריו נולדו אליעזר, שלמה, אליסף, צביה, דעואל וחנה. באותה תקופה עבד סבי אצל חותנו, דוד עמוס שעסקו היה ייצוא וייבוא דרך נמל עזה. זכור לי שסבתי ציינה לא פעם את השנתיים בהן חייתה המשפחה בעזה ואת היחסים הטובים עם השכנים. לא פעם הזכירה את רצונה לנסוע ולבקר בעיר הזאת.

אבי ישראל בר-יוסף

אבי נולד ב-1907 והתעניין בראשית דרכו בארכיאולוגיה. על-פי סיפוריו הוא למד בשעות הערב בבית הספר האמריקאי לארכיאולוגיה (שהוקם ב-1921) הקרוי כיום על שמו של אולברייט. בית הספר נסגר בשנה השנייה או השלישית ללימודיו של אבי מחוסר אמצעים. אבי המנוח למד גם ציור בבצלאל (ביחד עם הצייר משה קסטל) ומכיוון שצייר יפה הציעו לו ב-1925 לצאת כצייר לחפירות מגידו. באותה עת עוד היה נהוג להתייעץ עם ההורים בענין קבלת עבודה וכך, כפי שהסיפור סופר לנו, אמרה אמו, סבתי מרים: "מה לך לצאת למקום כה מרוחק, אי-שם בשדות, היכן שיש עקרבים ונחשים, ראוי שתישאר בירושלים". "עדיף היה", כך סופר, "שתקח משרה בממשלה". אבי התקבל למשרד האוצר והקריירה שלו נסקה בכיוון אחר.

תחילה שימש כסגן המפקח על הבנקים בממשל המנדטורי (המפקח היה אנגלי) ואחר כך במקביל גם כפקיד השומה של מחוז ירושלים. לאחר קום המדינה, בהיותו בעל השכלה בכלכלה ובמשפטים מלונדון סקול אוף אקונומיקס (שאותה רכש בהתכתבות) כתב את הטייטה לחוק בנק ישראל. ב 1954 הוא התמנה למפקח על הבנקים, כאשר הנגיד היה דוד הורביץ. כך נגזר עלי להיות בנו של כלכלן ולא ארכיאולוג. מכל מקום, במסגרת הביקורים שעשה אבי כתלמיד בבית הספר לארכיאולוגיה, אירע מזלו לאסוף חרסים, רובם שברי כדים עם ידיות, בשפכים של חפירות בית-שמש שהתנהלו באותם ימים על-ידי אליהוא גרנט. אוסף החרסים, שכלל את כלי החרס ממערה בירושלים, מאזור שהיה באותם ימים המרכז המסחרי של העיר, נותרו על המדפים בביתנו.

אמי לאה לבית לרמן

אבי הכיר את אמי כאשר שכר חדר בבית החצר שבו גרה משפחתה – משפחת לרמן. האב נתן-נטע והאם שושנה הובאו כילדים לפלשתינה ב- 1892 כחלק מקבוצת עולים מריגה, לטביה, אשר הקימה את חדרה, היום עיר במרכז מישור החוף בין חיפה לתל-אביב. סבי וסבתי, על פי הסיפור, גדלו תחילה בבית-יתומים בירושלים בין היתר משום שהדוד שהביא אותם לארץ היה הנפטר הראשון מקדחת בחדרה, ארוע אשר מוזכר בסיפורו של משה סמילנסקי (אביו של הסופר הידוע – ס. יזהר). סבי עבד בבית המרקחת הסיטונאי לתרופות של מר ז. שחור בסימטה קטנה, היוצאת מרח' יפו בירושלים. אמי היתה הצעירה בין שבעת הילדים שנולדו (משה, אליהו, יחיאל, שלמה, יצחק ואברהם). כך, בשנה של מגורים בחדר שכור בבית-החצר שבו היו חדרי מגורים, מטבח וחדר אוכל קטן, הכירו הורי זה את זה. למרות שאבי היה ספרדי (מוגרבלי) ואמי אשכנזיה למהדרין (למשפחה יש רשימת יוחסין המתיחסת לאברהם, אחיו של הגאון מוילנה), הנישואין שלהם הצליחו (הם נישאו בשנת 1933) ונולדתי כבן ראשון (באוגוסט 1937) ואחריי שלושה אחים (יונתן, עמיהוד ואמציה). אמי, ששנים רבות היתה עקרת בית, טיפלה בנו כילדים ובכל ענייני הכלכלה הביתית ובהמשך היתה לספרנית בבית-ספר תיכון שבו למדנו אם לזמן קצר או למשך כל השנים. אהבתה לסיפורות לא ידעה גבול. ספרי קריאה רבים עמדו לרשותנו והשיחות עם אמא בנושאי הרומנים והנובלות היו מאלפים. למרות שאמא לא התעניינה בהיסטוריה, האהבה ללימודים הביאה אותה לעודד אותנו הן במסגרת בית הספר העממי וכמובן בתיכון ובאוניברסיטה כך יצא שכולנו למדנו – מקצועות שונים – אבל התמיכה בבית לא חדלה ונמשכה שנים רבות.

ילדות נבית הכרם

אבי שקל בשעתו להיות חקלאי, ולכן את השטח שקנה בשכונת בית-הכרם הפך לבוסתן בסגנון מזרח תיכוני. בניגוד למרבית השכנים, מספר עצי האורן שניטעו היה קטן ביותר לעומת זאת היו עצי פרי רבים (לימון, חבוש, שלושה זנים של שזיפים, שניים או שלושה זנים של ענבים ובצידם לול עם תרנגולות וירקות (חסה, צנונית, גזר וכו')) שגדלו בצל עצי הפרי. בראשית שנות ה-50 כאשר ממשלת ישראל הכריזה על תוכנית כלכלית חדשה, אבי קנה עז לבנה שיוצרת מאחד המושבים בשרון, ובנוסף לתרנגולות, נוספו כמה אווזים. לא ייפלא, איפוא, שבעקבות שנים של עבודה כל שבת בגינה הנרחבת החליטו שניים מן האחים שלי ללמוד חקלאות והפכו במשך הזמן לחקלאים מקצועיים המתפרנסים מאותו מקצוע אשר אבינו קיווה שיוכל לעשות בעצמו. במשך השנים המשיך לנטוע עצים בשטח שהצטמצם כאשר בנין מגורים נוסף נבנה על אותו שטח אדמה של כ- 1600 מ"ר.

כאשר גדלתי מעט ומשלושה אחים בחדר אחד, הפכנו ב-1948 לארבעה, הוצבה מיטתי בחדר הכניסה לבית. מאז ועד שסיימתי את לימודי התיכון היה באותו מקום חדר השינה שלי, מוקף בכונניות עם ספרים רבים, ומיטה שהתקפלה אל הקיר כל בוקר. משולחן הכתיבה ליד החלון נשקף עץ אזדרכת והשמש העולה ממזרח האירה את החדר. מתחילת לימודיי בבית-הספר העממי בשכונת בית-הכרם בירושלים, התעניינתי בהיסטוריה ובספרי מסעות. זכור לי היטב ספר על מסעות בעולם שקראתי בשנים הראשונות, בכיתה ג' וד' וכן ספרים על מגלי ארצות שיצאו בהוצאת "אמנות" והיו מנוקדים, מה שהקל על הקריאה, שאחדים היו בספריה הביתית שלנו. כך ניצב גם ספר כללי לארכיאולוגיה, שנמצא בבית הורי, בין הספרים הרבים בהיסטוריה וספרות מתורגמת. פיענוחן של הכתובות העתיקות המצריות, השומריות והאכדיות, אשר תוארו בספרים שכעת כבר איני זוכר את כותרתם ושמות המחברים, סיקרנו אותי עד בלי די. מספרים אלו למדתי שכדי למצוא עתיקות יש לחפור וכך שמורים בזיכרוני שני אירועים.

בשנות לימודי בבית הספר העממי, שהיה במרחק הליכה מביתנו, היו לי מורים מצוינים. מורתי בכיתה א' וב' רחל צברי הייתה שנים לאחר מכן חברת כנסת מטעם מפלגת העבודה שאז נקראה מפא"י (מפלגת פועלי ארץ-ישראל). בכיתה ג' לימדני מר שומסקי ומן הסתם גם בשנה ד'. בכיתה ו' לימדה אותי ד"ר גולה ולד, שהייתה היסטוריונית על פי מקצועה ושימשה מאוחר יותר כמוזכירתו של פרופ' דינור שהיה שר החינוך והיסטוריון.

בהיותי בכיתה ה', גיליתי את קיומו של מחשוף סלע חצוב כ-100 מ' מביתנו, בשדה בור שטרם נבנו עליו בתים. ארגנתי כמה מבני כתיבי שכולם התגוררו בשכונה, לקבוצת חופרים. עד מהרה התברר שלפנינו פתח למערה קטנה, אליה מוליכות מדרגות ולצדה אגן חצוב בסלע. ביומן שניהלתי, קראתי לו "יומן המערה" (שנים אחר-כך מצאו אותו שתי בנותיי המבוגרות וכעת אינני יודע היכן הוא). לאחר כמה מפגשים, התברר שזו כניסה לבור מים תת-קרקעי והאגן החצוב היה שוקת להשקיית בקר או בני צאן.

לא עברו ימים רבים ולמקום הגיעו כלי-חפירה מכאניים והתברר שעל השדה כולו עמד להיבנות בית-תינוקות של ארגון ויצ"ו. במהלך חפירת היסודות הסתובבתי מפעם לפעם ואספתי מערימות העפר והאבנים שברי חרס, אשר לאחר שנים למדתי שתיארוכם הוא לתקופה הביזאנטית. יום אחד ראה אותי מנהל העבודה ופשוט צוה עלי לא להסתובב בשטח. הרגשתי נעלב, אך במבט לאחור היה טעם בפקודתו, שכן האחריות על נער כבן 11 שיפול לאחד הבורות העמוקים, תהיה מוטלת עליו.

כאשר הייתי בכיתה ח', יצא לאור סיפרו של ו.פ. אולברייט – הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, בתרגומו של המשורר אהרון אמיר. קיבלתי מהוריי את הספר כמתנה וקראתי בו בשקיקה רבה. בתרגום עצמו היו מלים שלא מצאתי במילון העברי והן היו כנראה חידושים של אמיר כמתרגם. לכן לא את כל המילים העבריות ידעתי לפרש, שכן בימים ההם גם לא הכרתי את טיפוסיו כלי החרס של ארץ-ישראל.

הסקרנות למצוא ולגלות לא תמה, וכך יצאתי לעשות סקר ממש מול ביתנו, ברכס עליו הוקם מאוחר יותר הקמפוס של האוניברסיטה העברית – גבעת רם. לאורכו של הרכס במפנה המערבי נמצאו לא מעט מערות קבורה, אבל שימור מעט יותר טוב היה בקצה הדרומי, שם ניבנה מאוחר יותר שיכון לסטודנטים. באחת המערות שהיו חצובות ובהן כוכים לקבורה אשר נראו, על פי הכתוב בספרים כמערות קבורה מימי בית המקדש השני, מצאתי מעט חרסים ובהם שבר של פך. לשמחתי, בספרו של אולברייט היה לוח ציורים ובו זיהיתי את הכלי כשייך לתקופה ההרודיאנית.

כיון שהייתי מודע לקיומו של אגף העתיקות, אשר שכן בימים ההם ברחוב המלך שלמה 25, כתבתי מכתב לדווח על ממצאיי. קיבלתי תשובה שרות עמירן, המפקחת של אזור ירושלים תגיע לביקור. ואכן ביום בהיר אחד הגיעה רות עמירן לבית הורי שהיה ברח' החלוץ 41 בבית הכרם עם רכב של האגף. הצעתי שנלך

ברגל. היה זה יום קיץ ירושלמי, חם למדי, אבל אני וחבריי היינו צעירים ומורגלים בטיול מעין זה. כאשר הגענו למערה ההרודיאנית בקצה הרכס, חייכה רות עמירן ואמרה לי שאני "פטריוט של שכונת בית הכרם", משום שהאתר קרוב יותר לשכונת נווה-שאנן.

הקשר שנוצר ביננו נמשך בכך שהבאתי אליה כמתנה לאגף העתיקות כלי חרס שנאסף על-ידי אבי שנים אחדות לפני כן, כאשר התגלתה מערת קבורה מימי בית-ראשון בעת חפירת היסודות לבנין שהוקם על-ידי סבי (ואפשר שהיו שותפים נוספים), ליד רחוב ממילא, במקום שבו עומד בעת הכתיבה (2008) מלון הילטון [פינת הרחובות אליהו שמאע והמלך דוד]. לימים פרסמה רות עמירן את כלי החרס עם ממצאים נוספים ממערות קבורה אחרות באותו אזור המשויכות לתקופת הברזל (עמירן 1957 בקובץ "יהודה וירושלים").

לעיתים אני תמה כיצד קרה שדווקא תחום הארכיאולוגיה הלהיב אותי. אירוע נוסף בחיי כתלמיד בבית הספר התיכון בית-הכרם, הקרוי כיום "בית הספר התיכון ליד האוניברסיטה העברית" (ואף בנוי שם), עיצב את דרכי באותו כיוון. בתחילת לימודי בתיכון חשף אותי מנהל בית הספר, גדעון כהן אשר התעניין בארכיאולוגיה, לכתביו של פלינדרס פיטרי. אך שנתיים מאוחר יותר, בכיתה י"א התרחשה פרשה נוספת. אחד המורים שלנו, מר בולה, שהיה בהכשרתו מורה לתלמוד התמנה כמורה לגיאוגרפיה. אותו מורה נחמד, הכין את שיעוריו, קרא אותם מן הכתב, אך כאשר הגיע יום הבחינה, הסתבר שרוב התלמידים לא היו מוכנים. כך ארע שגדעון עזרא המנוח (לימים שר בממשלת ישראל) ואנוכי, אירגנו מרד והנחינו את התלמידים להשיב לכל השאלות ב"אינני יודע". באותו היום, סולקנו מבית-הספר ואחד מהורינו הגיע למחרת היום לשיחה עם המנכ"ח. התוצאה הייתה שחוקר ידוע בתחום הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, מנשה הראל, הגיע והטיל עלינו עבודות בית. לפיכך, את המחצית השנייה של שנה זו, ביליתי בספריית אגף העתיקות וכתבתי עבודה על הארכיאולוגיה של הפלישתים.

תנועת הנוער והשירות בצה"ל

במהלך כיתה י"א בבית הספר התיכון, יצאה כל הכיתה למחנה עבודה לעזור לחברי קיבוץ 'רביבים' במלאכות שונות. השהות בקיבוץ במשך שבועיים מצאה חן בעיני וכך, המחשבה שיהיה קל יותר להתגייס בעוד שנה וחצי לצבא במסגרת של קבוצה, נראתה לי כרעיון טוב. באותה שנה הכרתי את גדעון עזרא (כאשר סולקנו יחד מבית הספר) וביקשתי להצטרף לתנועת "המחנות העולים-הצופים החלוצים" שהייתה הקטנה מבין תנועות הנוער בירושלים. גדולות במספרי החברים היו "התנועה המאוחדת", "הנוער העובד" ו"השומר הצעיר".

הפעילות החברתית התקיימה בימי שלישי אחר הצהריים, בערבי שבת ומוצאי שבת. המרכז היה צריף עץ צבוע ירוק שהיה ממוקם בשולי מגרש הרוסים בירושלים. הצטרפתי לתנועת הנוער וכיוון שראיתי צורך להיות פעיל, הזנחתי במידה מסוימת את הלימודים, וכך ציוני בתעודת הבגרות לא עברו את הציון 80. בשלב מסוים, בכיתה י"א, צירפה הנהלת התנועה את הקבוצה הירושלמית לקבוצה גדולה יותר מחיפה. שם הכרתי חברים שהתעניינו בארכיאולוגיה (תמר שילה, אברהם כהניא, אורי פונגר ודרור שורץ). בהיותנו בכיתה י"א (1954) התקיים הכינוס השנתי של החברה לחקירת א"י ועתיקותיה באשקלון, שהייתה בתקופה של בנייה והתפתחות. כדי להשתתף בכנס התנדבנו שניים או שלושה מאיתנו לשמש כסדרנים באירוע וכך חסכנו את דמי ההשתתפות. מהכנס הזה זכורה לי במיוחד הרצאתו של ז'אן פרו אשר בא אחרי עונת חפירה אחת (אולי שתיים) בבאר שבע. בנוסף זכור לי נוף הדיונות, עצי השקמים ופרותיהם (העונה היתה תקופת חג הסוכות).

בקיץ יצאנו למחנה עבודה והכנה לשירות הצבאי בקיבוץ 'חולתה'. באותם הימים, אגם החולה היה במלוא היקפו, הדייגים דגו את השפמנונים שאינם דגים כשרים, ופרט לחברי הקיבוץ, הדגים שווקו לנצרת. כמוכן שכמו בכל קיבוץ היו בחולתה מטעים, רפת, לול, גידול דגנים (פלחה) ומספוא וכיוצא בזה. אלו היו הימים הטרם-תעשייתיים בקיבוצים.

בסוף הקיץ, התגייסו כלל חברי ההכשרה, הבנים בעלי הכושר הקרבי, ויצאו למחנה אימונים שהיה במישור החוף. נותרנו קבוצת הכשרה קטנה של בנים ובנות עד אוקטובר 1955 שאז התגייסנו כולנו. ביליתי זמן לא ארוך במחנה האימונים, וכאשר עברה ההכשרה לתקופת החל"ת (חופשה ללא לתשלום) - שהייתה בקיבוץ בו נשמרה המסגרת הצבאית. המגורים היו בצריפים שנבנו כמחנה, במערך מלבני, עמוד לדגל וכיוצא בזה. בשלב מסוים במהלך שנת 1956 כהכנה למבצע קדש (מלחמת סיני, אוקטובר 1956), החליטו הרשויות להקים היאחזויות (בסיסים צבאיים במסגרת אזרחות) בנגב, לא רחוק מגבול מצרים. ההכשרה נשלחה אפוא להקים את היאחזות בארותיים. על פי הוראות צה"ל הראשונים שירדו לנגב היו כל הבחורים בעלי הפרופיל הצבאי הגבוה ואילו אלו ללא הכושר הקרבי (כמוני, מחמת קוצר ראייה רציני), כדי להצטרף להכשרה, היו צריכים לחתום על טופס שבו אנו מוותרים על הזכות להישאר "מוגבלים" ולהתנדב לשירות מלא. הבנות הצטרפו מאוחר יותר.

השהות בבארותיים נמשכה כמה חודשים וכיון שהיינו סמוכים לגבול מצרים על דרך העפר שהובילה מניצנה לקדש ברנע, עיקר העיסוק היה לבנות ביצורים במטרה ליצור מוצב צבאי בראש גבעה. בעמק הסמוך לרגלי הגבעה, הייתה באר מים, וכך בשעות החום, בצהריים, היינו יורדים לבאר, ממלאים דליי מים ומעלים, ומתקלחים להנאתנו. ברוב התקופה גרנו באוהלים והצריפים למגורים הובאו מאוחר יותר. באותם ימים למדתי מאורי פונגר ואברהם כהניא כיצד לזהות כלי צור שכן בסמוך לגבעת המגורים היה אתר פרהיסטורי.

ערכנו טיולים למקומות שונים לרגלי ההר הגבוה בנגב, והיכולת להכיר את נופי המדבר, עצי השיטה בעמקי הנחלים, בארות שבהן ניכרו חריצי החבלים ששימשו לשאיבה, הצטרפו לנסיון חיים שהתרחב בשנים הבאות כאשר עבדנו בסיני (1970-1979). העובדה שלא ראינו רועים באזור התבררה מאוחר יותר כאשר הסתבר שהבדואים באזור הסמוך לגבול מצרים הועברו לשטחים אחרים, וכך החל מ-1949 האזור של הנגב המערבי נשאר ריק. במהלך השנים הסתבר שהצומח הטבעי לפחות בחלקו צמח מחדש וניתן היה לראות את הגבול בין ישראל ומצרים בתצלומי אוויר כקו ברור המפריד בין שתי המדינות.

כעבור מספר חודשים, העבירו את כולנו למקום חדש, סמוך לקיבוצי הקיבוץ המאוחד, משאבי שדה ורביבים. על גבעה מאורכת ושוממת הקמנו את היאחזות "אשלים" (כיום מושב). את מקומם של האוהלים תפסו צריפים שנבנו מלחות מזוניט, ובהם חדרי מגורים, חדר-אוכל וכו'. רוב התעסוקה היתה בחפירה במכושים, טוריות וקצת אתים ודליים (כופות) של מערכת ביצורים חדשה, תעלות קשר ועמדות דו-רובאיות. פועלים שכירים הקימו את גדרות התיל מסביב, וקבלנים בנו את הצריפים למגורים. בסקרים שערכנו בסביבה הקרובה מפעם לפעם מצא אברהם כהניא אתר שכיום היינו קוראים לו "תרבות מושבית" או "רמונית" (האוסף נשאר אצל אברהם אשר בין היתר היה ממשפחה של סוחרי עתיקות).

באותם ימים הצבא היה לוקח אחוז מסוים מכל הכשרה ושולח אותם לקורסי מפקדים. אחוז קטן יותר נשלח להדריך במרכזי הפעילות של תנועת הנוער, אשר מתוכה יצאו לאחר השלמת הלימודים בתיכון, קבוצות ששירתו במסגרת יחידת הנח"ל.

הוחלט לשלוח אותי להדריך בתנועת הנוער, וכך הגעתי לקומונה, שבה גרו המדריכים בפתח תקווה ברחוב שטמפפר 48; מזכירות התנועה היתה בתל-אביב לא רחוק מן התחנה המרכזית. שותפי לקומונה היה יעקב צור מההכשרה המקבילה ("מרחבים א"; לימים חבר קיבוץ הל"ה בעמק האלה ושר החקלאות). בנוסף להדרכות, מילאנו (יעקב ואני) גם את התפקיד של עורכי העיתון של תנועת המחנות העולים שיצא בדפוס ונקרא "מחניים"³. הייתה זו הזדמנות בלתי חוזרת ללמוד כיצד מדפיסים עיתון. ביליתי לא מעט בבית-הדפוס, עוקב אחר צירופי האותיות כפי שהיה נהוג בטרם הומצא הלינוטייפ והרבה לפני המחשבים. בשלב מסוים, כאשר הבנים שיצאו לאימון המתקדם שבו הם הפכו לצנחנים, נשלחה ההכשרה להשלים דמוגרפית את קיבוץ מחניים שבגליל העליון.

במסגרת זו נסענו מפעם לפעם לבקר בהכשרות צעירות יותר שהתגייסו לנח"ל אחרינו. נערכו גם פגישות עם מנהיגים ממפלגת "אחדות העבודה" שהתפלגה, כמו התנועה הקיבוצית כולה, למחנה של נאמני מפא"י - תנועת איחוד הקיבוצים וחבר הקבוצות ונאמני הדרך המרקסיסטית - הקיבוץ המאוחד. הימים ההם היו תקופה סוערת בתנועה הקיבוצית. המאבק הפוליטי בתוך מדינת ישראל בין חסידיה של ברית-המועצות ואלו שהיו נגדה ראוי קרוב לוודאי, לתיאור מקיף יותר.

בתום תפקידי בתנועת הנוער הצטרפתי לקיבוץ מחניים, לשם נשלחה ההכשרה שלי כדי להשלים את אוכלוסיית הקיבוץ. בתקופה זו עדיין הדרכתי בירושלים, ושם הכרתי את רעייתי הראשונה, הדס גת. הכרנו כאשר בעקבות צרכים של "המחנות העולים" נשלחתי לקומונה של המדריכים בירושלים, שהיתה משותפת לתנועת הנוער העובד והלומד ולמחנות העולים, הדס התגוררה בקומונה ולמדה בבצלאל. כך ארע, שכאשר סיימתי את תפקידי כמדריך, עברתי לקיבוץ שלה. בקיבוץ מעוז חיים שרתתי בתור מורה בבית ספר מקומי אשר בו למדה קבוצת הנוער שנשלחה מן העיר לחיות בקיבוץ, תוך כדי שילוב של לימודים ועבודה וזקקה לצוות מורים משלה. שותפי הבכיר היה צבי אילן, אשר שנים אח"כ למד ארכיאולוגיה והתמסר לחקר התקופה הרומית-ביזאנטית.

בזמן שגרתי במעוז חיים הכרתי את אבשלום יעקובי שהיה חובב עתיקות ידוע. על גבעה הצופה מעל הירדן והשטח הנמוך הידוע בשם זור (מפלס של פשט הנהר) נמצא אתר מתקופת הברונזה הקדומה עם הקראמיקה האופיינית לתקופה. אספתי מעט מן החרסים שכמדומני הפקדתי באוסף שהיה במעוז חיים. בקיץ 1959 הסתבר שמחד הקיבוץ לא מתכוון לתת לי לצאת וללמוד ארכיאולוגיה (הציעו שאהיה מורה לתנ"ך והיסטוריה) ומאידך הדס היתה מעוניינת להמשיך בלימודיה בבצלאל. עזבנו את הקיבוץ לירושלים, ורכשנו בזכות עזרתם של הורי דירה קטנה בקרית היובל. לאחר שעשיתי בחינות פרס באוניברסיטה העברית (זכיתי ב 400 לירות כאשר שכר הלימוד היה 240 בלבד), היה זה אך טבעי שאתייצב במשרדו של שטקליס, ואציע את עזרתי בחפירות. נסעתי לרח' כרמיה 6 במושבה הגרמנית, שם נמצא המדור הפרהיסטורי של המחלקה לארכיאולוגיה. בבית ישן זה היו, בקומה העליונה משרדו של פרופ' שטקליס, חדר עבודה נרחב, מטבח, שירותים ומחסן וכמובן ספרייה. בקומת המרתף היה מוזיאון שהוקם בסביבות שנת 1953 על בסיס האוספים של רנה נוויל (René Neuville) המנוח (1899-1952) ובו תצוגות ואוספים.

שנים ראשונות במחקר עם פרופ' משה שטקליס

א. מערת כבארה 1957

³ עפר לא היה בטוח בשם כתב העת וטרם נמצא מידע בנושא

הקשר שלי למערת כבארה הוא סיפור ארוך. ראשיתו בתקופה שהייתי במסגרת השירות הצבאי והדרכת קבוצת נוער בירושלים במסגרת תנועת "המחנות העולים – הצופים החלוצים". באותו זמן, שמריה גוטמן מקיבוץ נען, אשר לימים התפרסם בחפירותיו באתר גמלא, ברמת הגולן, היה ארכיאולוג שלמד שנה (או יותר) בירושלים וגילה עניין רב בפרהיסטוריה. פרופ' שטקליס חפר בשנים 1953 עד 1956 בשני אתרים. מחד, באתר טראסט נחל אורן ובמקביל במערת כבארה. שני פרויקטים אלו נתמכו על-ידי עיריית חיפה שבראשה עמד אבא חושי, איש תנועת העבודה (חיפה כונתה באותה תקופה "חיפה האדומה"). בעונת 1956 נמצאה בחפירה במערת כבארה בריבוע A³ 5/4 (סמוך לקיר הצפוני) שן שנחשדה על ידי גיאורג האז, הפליאונטולוג שעבד עם שטקליס, כשן של בן-אדם. שטקליס פנה לשמריה וביקש ממנו לגייס מתנדבים לחפירה קצרה בריבוע זה, בשנת 1957.

שמריה פרסם מודעה בשבועון של הקיבוץ המאוחד ומבין חברי ההכשרה שלי היינו שלושה שהתנדבו – אבנר יוניוב, אורי פונגר ואנוכי. שמריה אסף אותנו במרכז התנועה בתל אביב ונסענו צפונה עם עוד שני בנים מקיבוץ נען באוטובוס שנסע בכביש תל אביב-חיפה הישן (כיום כביש 4) לחפירה הנמצאת מול קיבוץ מעגן מיכאל.

החפירה עצמה נמשכה כשבוע והשתתפו בה תמר יזרעאלי (לימים תמר נוי), שרה (סקו) בן-אריה וכרמלה הופמן שהייתה הציירת של שטקליס. הם התאכסנו בפנסיון של ז'קלין לוי בזיכרון יעקב – מושבה ותיקה הנטויה בכרמל מצפון למערת כבארה. ואילו אנו התגוררנו בצריפים הישנים של קיבוץ מעגן מיכאל מזמן הקמתו בשנת 1949, סמוך לחוף הים. יום אסף אותנו נהג טקסי מזיכרון יעקב שאיבד את ידו האחת במלחמת השחרור (1948), והסיענו אל מטעי הבנות של קיבוץ מעגן מיכאל אשר מעבר להן נמצאת המערה.

במשך אותו שבוע הייתה חלוקת עבודה ברורה, כאשר תמר וכרמלה חפרו את הריבוע ואילו אנו הצעירים עסקנו בניפוי ואיסוף הממצאים. כאשר חזרנו לצריפים שהיו ליד חוף הים – הורדנו את הבגדים ונכנסנו למים שהיו עוד קצת קרים שכן הייתה זו תקופת האביב. כדי להתחמם קיבלנו מפרופ' שטקליס בקבוק של משקה אלכוהולי שאותו יצר בעצמו מספירט פחות או יותר נקי וקליפות של לימונים. לימים ייקרא משקה זה בשם "ברנדי עובדיה".

שמריה גוטמן שכנע את פרופ' שטקליס לתת הרצאה קצרה בזמן הפסקות הקפה סביב 10:00 בבוקר. מאותה תקופה נותרה בידי מחברת, שכעת אינני מוצא אותה, ובה רשמתי את הרצאותיו על שאלות פרהיסטוריות שנגעו בעיקר לתרבות המוסטרית ודנו ביחס בין הקרומניונים והניאנדרטלים. באחד הימים בא לביקור האב נורתי (North), שחפר בתולילאת אל עיסול, וכך בפעם הראשונה שמעתי על התקופה הכלקוליתית. אבל האטרקציה של כלי הצור מהתקופה הפליאוליתית והשאלות הקשורות באבולוציה של האדם, המשיכו לחיות במוקד ענייני.

בשנים הבאות עיינתי במחברת כדי לגלות שהשאלה האירופית הנוגעת ליחסי ניאנדרטלים/הומו ספיינס (שנקרא אז קרומניון) לא השתנתה. למעשה רק התפתחות הגנטיקה המולקולרית והדנ"א הקדום והשיכלול בשיטת התיארוך בפחמן 14 הביאו לכך שהתמונה התחילה להתבהר כ-50 שנה מאוחר יותר. מיותר לציין שעצם החוויה של החפירה במערת כבארה השאירה עלי חותם, ואכן שבתי לחפור במערה בשנות ה-1980.

שנה אחר-כך, 1958, עם סיום השירות הצבאי והצטרפות הקבוצה שלנו לקיבוץ מחניים בגליל העליון, נסענו, אורי פונגר ואנוכי, לטיול באירופה המערבית. ירדנו בנמל גנואה ולאחר ביקור בבית הקברות המפורסם נסענו ברכבת לבאזל, שם התגוררה דודתו. אצלה השארנו את רוב חפצינו ויצאנו בדרך לפריז בטרמפים. הטוב שבטרמפים היה עם עובד של השגרירות הישראלית שהביאנו לפריז באותו יום, לאזור

Belleville, שם התגורר אחד מחברי הקיבוץ לשעבר. המשפחה שחיה בתוך חנות לשעבר שנסגרה כל ערב על-ידי הורדת תריס המתכת, אירחה אותנו בחביבות. השינה של שלושתנו במיטה זוגית רחבה לא נראתה לנו כסידור מתאים ולכן שכרנו למחרת חדר במלון. כנהוג בימים ההם, הצורך לאשר את נסיעתנו חזרה באוניה "ארצה" הוליכה אותנו למשרד של "צים" בפריז. שם להפתעתנו פגשנו את פרופ' שטקליס ואשתו שהמתינו לקבלת הכרטיסים שלהם. פרופ' שטקליס חיך ואמר "הנה הפליאוליתים של שמריה", שכן לא זכר את שמותינו.

ב. חפירות נחל אורן

טראסת נחל אורן היא אתר פרהיסטורי במוצא של נחל אורן (ואדי פלאח) היורד ממרכז הכרמל אל מישור החוף ונשפך לים באזור עתלית. האתר פרוש על פני המדרון לרגלי מערת אורן. סלילת כביש בראשית שנות ה-40 חשפה את החתך התחתון, הדרומי, של האתר. במחקר הראשוני שנעשה בחתך זה היו מעורבים יעקב עולמי (שהקדיש שנים רבות לסקר הפרהיסטורי של הכרמל) ואליעזר ורשנר שגם הוא עסק בחקר האזור. עולמי, לשעבר מהנדס שעבד במפעל המים של נהריים, כבר היה מעורב בזמנו הפנוי באיסוף כלי צור בעמק הירדן והמשיך בפעילות זו בכרמל. אליעזר ורשנר שעלה לארץ מגרמניה, היה בעל קונדיטוריה מפורסמת בחיפה, ובעל ענין רב בפרהיסטוריה. שניים אלו תרמו רבות לידע שיש לנו מאזור זה. עולמי יחד עם אברהם רונן, עסקו בשנים שלאחר מכן בסקר שיטתי לפי מפות של אזור הכרמל כולל מישורי החוף. שנים רבות לאחר מכן, חפר ורשנר באתר עירק א-זיגאן בכרמל, מחסה סלע ובו מכלול של כבארית גאומטרית, למפעלו זה קדמה חפירה במערת גאולה שבקטע ממנה נשמרו שרידים מוסטריים, ובאתר של נוה-ים במישור החוף בו נעשה המחקר בעזרתו של משה פראוסניץ מאגף העתיקות. חפירת הטראסה של נחל אורן התחילה בשנים 1954-1956 ובמהלך החפירות התגלה בחלקו הנמוך של האתר בית קברות נאטופי מאוחר כאשר מנהלי העבודה בשדה היו אפרת ייבין ויעקב עולמי.

בראשית יולי 1959, הגעתי למשרדו של שטקליס בכרמיה 6 כדי לצאת לחפירות בנחל אורן ונצטוויתי להתחיל לארוז את הציוד לחפירה. בעונת 1959 התגוררה המשלחת של נחל אורן (כמו המשלחת של כבארה) בפנסיון של ז'קלין לוי בזיכרון יעקב. בעונה הזו של חפירות טראסת נחל אורן השתתפו דוד גלעד המנוח ותמר שיק (וליקובסקי דאז) שסיימו את שנת הלימודים הראשונה, וכן אילה זוסמן (שהיתה תלמידה מתקדמת). את עבודת השדה ניהלו מ. שטקליס ותמר יזרעאלי, שהייתה האסיסטנטית שלו. החפירה התחילה השכם בבוקר, בערך ב-05:00, ונמשכה עד 13:00 בצהריים והתבצעה ע"י פועלי דחק שהגיעו בעיקר מעתלית ומושבבים בסביבה.

העסקה של פועלי הדחק היתה תופעה של השנים הראשונות להקמת מדינת ישראל. תעסוקה יזומה שמומנה בידי הממשלה אפשרה את קיומם הפיזי של רבים אשר הגיעו מארצות שונות ובמיוחד מצפון אפריקה, עיראק ועוד. ב-13:00, כשהחפירה הסתיימה חזרנו לפנסיון בזכרון יעקב, הממצא היה נשטף ומיובש. בשעות אחה"צ – מ17:00 ואילך – היה נעשה מיון של הצור על-ידי שטקליס ותמר נוי ואנו, הסטודנטים, כתבנו בדיו שחור על גבי הפריטים את שם האתר ומספר הסל. מספרי הסלים נרשמו בפנקס אשר בו נרשמו הפרטים, ביחס לגובה ולמבנה שבו נתגלו.

בעונת 1959 ובעונה שלאחריה – 1960, הייתי מופקד בחפירה על פירוק מבנה 10 מתקופת הניאולית הקדם קיראמי א' (נקק"א) והחפירה מתחתיו. תפקידנו היה להשגיח על החפירה שנעשתה על ידי הפועלים במכושים וטוריות. כאשר נחפר הריבוע כולו או חלקו - השטח (שהיה מרושת בריבועי 2x2 מ') - היינו

נוברים באדמה החפורה בעזרת פטישוניים (small picks) ומוציאים פריטי צור ועצם שנראו לנו חשובים. היתר מולא בדליים והורד למטה אל שולי הכביש ונופה בנפות ברשת של 3 מ"מ שעמדו על רגלי עץ ולכן לא הצריכו התכופות רבה. הממצאים מכל יחידה חפורה נאספו וביניהם מיקרוליתים לא מעטים, והוכנסו לשקיות אליהם הוצמדו תוויות עם התאריך, מספר הריבוע על-פי הרשת והגבהים החפורים. כל ציבור אבנים שגודלן עלה על 15-20 ס"מ הושאר במקומו וכך נחשפו מבנים ניאוליתיים ומתחתיהם בית-קברות נאטופי מאוחר.

במהלך החפירות נחשפתי בעיקר לתעשיות המיקרוליתיות של נחל אורן המוגדרות כיום כנאטופי מאוחר או סופי. החומר שנלקט בחפירה נשטף ומויץ ואילו הפסולת הקטנה (debitage) הקטן נספרה ונזרקה. יכולתי ללמוד לא מעט טיפולוגיה של כלי צור לפחות משתי תקופות – ניאולית קדום (נקק"א) ונאטופי מאוחר. פירוקם של המבנים הניאוליתיים איפשר לי להכיר את תעשיית הצור של הנקק"א ולשמוע מפיה של תמר נוי על הלבטים בעניין טיפוסי ראשי החץ והגרזנים שבאותם שנים נחשבו כמקדימים את התרבות הטאחוניית (היום נקק"ב) ואשר מקבילותיהם נמצאו בטראסט אל-חיאם.

עונת 1960 אירעה כאשר כבר סיימתי את לימודי שנה א' לב"א, ועונה זו כבר הייתה אחרת במהותה. בין היתר הכרתי אז את ברוך ארנסבורג, לימים פרופ' לאנטומיה בביה"ס לרפואה באוניברסיטת ת"א. האנתרופולוג ניקו האס בא לביקור גם הוא שכן השלדים הנאטופיים היוו אטרקציה. אלו נשלחו לאחר מכן למחקר בפריז במעבדה של דניס פרמבאך. גרנו בתחילה בבית-סיטרין, ביי"ס דתי שנמצא במרחק הליכה מן האתר ולאחר מכן בכפר גלים, ביי"ס אזורי.

בעונה זו נחשפו שני מכלולים חדשים. תחילה היו אלו המכלולים הכבאריים שהתגלו מתחת לשרידי התרבות הנאטופית ואופיינו בעיקר על-ידי משולשים זעירים. אלו גרמו לתקרית הראשונה שהייתה לי עם פרופ' שטקליס. הסיבה הייתה תחושה פנימית שבמהלך הניפווי בנפות דאז, המשולשים הזעירים נופלים דרך חורי הרשת. זחלתי מתחת לרשת כשכובעי על ראשי כאשר הניפווי נעשה על-ידי שני פועלים, ואכן, בערימת השפך הפיראמידלית מצאתי משולשים זעירים. שטקליס שדאג לביטחוני נזף בי, אבל הבין שיש צורך בניפווי בנפה שגודל חוריה מזערי יותר – וכך נעשה.

התגלית השנייה הייתה בבור בדיקה שנעשה באתר ואשר הוכיח שראשית ההיאחזות באתר אירעה בתקופה קדומה יותר. בבור התגלתה תעשייה עם נקרים קטומים ומעט להבונים משובררים, אשר כונתה בעקבות מחקריה של דורותי גארוד במערת אל-ואד בשם "עתליתית". שנים רבות לאחר מכן זכיתי לחפור תעשיית צור דומה בנחל עין-גב, שממזרח לכינרת, אך זהו סיפור אחר. הקושי שהיה ונשאר הוא תיארוך התרבות הזאת שכלי הצור הייחודיים שלה נמצאו לפי שעה באתרים פתוחים ובמחסה הסלע קסאר עקיל אשר בלבנון ונראה שגילם קדום לכבארית ונופל אי שם סביב 25,500 לפני זמננו.

עפר נושא דברים בשם מקבלי תואר ראשון בעת הטכס באוניברסיטה העברית, 1964.

בשנים שעברו מאז הרהרתי לא פעם בשאלה כיצד השתתפות בחפירות של אתרים מתקופה מסוימת מכתיבים למעשה את עניינו של זה שיהיה חוקר במהלך השנים. החפירה בשכבות הנאטופיות באתר זה, שהצטברו קודם לשוב הניאוליתי, גרמו לי להתעניין במה שאירע לפני הופעתם של יישובים חקלאיים. הניסיון של חפירה באתר מסוף הפלייסטוקן וראשית ההולוקן במעבר הקריטי מציידים-לקטים לראשוני החקלאים, עשה עליי רושם רב ביותר. מן הסתם בפעם הראשונה כסטודנט קלטתי את החשיבות של הסטרטיגרפיה ובאותו זמן בגלל החשיפה האופקית – זכיתי לראות את המבנים הניאוליתיים (שרובם נחשפו בעונות הקודמות) ואת ההתפרשות של בית הקברות הנאטופי.

ועם זאת, חקר הניאולית של הלבאנט באותם ימים נראה לי כנושא חסר עניין במידה רבה, ולמרות ההסברים הארוכים שניתנו לקבוצה שלנו בעונות 1959-1960 על הניאולית של ארץ-ישראל – לא נתפסתי. רק שנים רבות לאחר-מכן, בעקבות הערותיה של תלמידתי לשעבר אסתר מינץ, כאשר עבדנו בסיני, נראה לי לפתע שללא הכרת התקופה הניאוליתית הקדומה, התמונה של התהליכים החברתיים לא תהיה ברורה עבורי. כך יצא שהתחלתי להתעניין בתרבות הנאטופית, ולאחר מכן בתקופה הניאוליתית.

בשנים 1969-1970 נערכו חפירות נוספות באתר על-ידי אריק היגס מאנגליה ותמר נוי שמטרתן איסוף שרידי בעלי חיים וצמחים במטרה לשחזר את הסביבה ואת השינויים שחלו בדיאטה האנושית. לפיכך נחפר רק ריבוע מסוים של 2x2 מ' והתמונה הסטרטיגרפית באתר זה לא הושלמה. מאז לא נעשו באתר מחקר נוסף או חפירה, וכאשר אני עובר בכביש לאורך נחל אורן, צר לי על מצבו של אתר חשוב זה. גם אם שרידי הצמחים שנמצאו היו מועטים ותאריכי פחמן 14 הראו שברובם הם חדירות מתקופות מאוחרות בד"כ, נראה שעצם קיומו של רצף תרבותי במקום אחד מחייב מחקר נוסף.

מכל מקום עונת 1959 הייתה עבורי חוויה חשובה והמגורים בפנסיון בזיכרון יעקב היו כרוכים גם בשלל תצפיות אישיות. זכיתי להכיר את שטקליס ותמר נוי במהלך מיון הממצאים בשעות אחה"צ המאוחרים וזכור לי במיוחד כיצד גבי שטקליס שבאה לביקור קצר במהלך החודשים שהיינו בשדה היתה מתלוצצת

על כך שאיננו מתמרדים נגד ארוחת בוקר בשעה 30:4 בבוקר. כיון שגרתי באותו חודש עם דוד גלעד, גיליתי את תכונותיו הבסיסיות. הוא ידע לקרוא מספר שפות כולל גרמנית, פולנית ואנגלית וכבר בסוף שנה א' היה לו ידע רב. לפרנסתו עבד בממשלה במשרד מבקר המדינה.

ג. סקר כורזים 1960

בשנה הראשונה ללימודי באוניברסיטה יצאנו, בראשותו של פרופ' מ. שטקליס, לסקר של מבנים מגאליתיים, בעיקר דולמנים באזור כורזים שנמצא מצפון-מערב לכינרת. הסקר בשנת 1960 נועד למעשה לקבוע איזה מן הדולמנים יהיה ראוי לחפירה שכן היה ברור שהקמת ישוב במקום תגרום להריסתם של רבים מאלו. לפרופ' שטקליס היה ניסיון רב בחקר מבנים מגאליתיים. בשנות ה-30 הוא ערך סקר וחפירות בעבר הירדן בשני מקומות – באדיימה וברמה שנמצא בה הכפר אל-קוס. כאשר הסתובבנו בשטח, בין קוצים וחרוילים, סלעי הבזלת שפלטו חום, בעיצומו של האביב – ניתן היה לצפות אל רמת עבר הירדן, הקרויה – גֶלְעָד – על-פי המקור והתיאור בתנ"ך. תוך שתיית כוס תה מסורתית, שהיה מנהג קבוע של שטקליס, שמענו מפיו את הסיפור על עבודתו ברמה. כיון שהתגורר בביתו של אחד מתושבי הכפר, היה לו הסכם שלארוחת הערב יקבל עוף צלוי שעבורו שילם סכום קטן. בעלת הבית, כשכר על הכנת העוף, קיבלה את אחד משני השוקיים. כששטקליס הזכיר את העוף בעל הרגל האחת, העלה הסיפור חיוך על פניו המקומטים, ונראה שזכר הימים ההם שמור עימו לטובה.

במהלך הסקר למדתי לא מעט על מבנה הדולמנים ועל ההקבלות שלהם למבנים דומים באירופה. לא רחוק מאזור כורזים נערכה למעשה חפירה בכמה מבנים (כיום ליד קיבוץ עמיעד) בידי פרנסיס טרוויל-פיטר, שהיה בעצם החופר הראשון של מערת כבארה. טרוויל-פיטר גילה בחפירתו בשנת 1923 כלי חרס בודדים, חרוזים ועוד אשר נראו כקבורה משנית בתוך אחד הדולמנים.

אם אינני טועה נמשך הסקר כשבועיים וכלי התחבורה אשר הסיע אותנו למקום המגורים של המשלחת הקטנה היה טנדר. בעוד פרופ' שטקליס יושב ליד הנהג, נהנינו אנו הצעירים משיחה ערנית בחלקו האחורי של הרכב. לא מעט רכילות על חוקרים וחפירות שמעתי באותן נסיעות אך האמת היא שאינני זוכר במה היו דברים אמורים. לא אשכח שבין המשתתפים היו תמר נוי, אדם דרוקס ואהרון קמפינסקי. הראשונים כבר היו ותיקים במקצוע בעוד שקמפינסקי היה תלמיד שנה ב' בארכיאולוגיה, יחד עם דוד גלעד, שגם הוא השתתף בפרויקט.

מבחינה אישית, גבעות הבזלת עליהן פזורים המבנים היוצרים דמויות של טנקים או של מסדרון מכוסה בלוחות בזלת כבדים, עוררו בי זיכרונות מסוימים מן העבר, מהתקופה שבה היינו כקבוצה בקיבוץ. בשעתו קבע הקיבוץ המאוחד שתפקידה של הקבוצה שלנו יהיה להקים קיבוץ בתל-מוטילה. זוהי גבעה בזלתית באזור כורזים שעליה נערך קרב קשה עם יחידה של הצבא הסורי בשנת 1951. ב-2007 כאשר לרוב בני הקבוצה מלאו 70 שנה ביקרנו בגלעד הניצב במקום ומעיד על ההיסטוריה שלו. בסופו של דבר, למרות שמועד העלייה לקרקע היה קשור לתקופה שבה התגייסנו לצבא (סוף 1955), הקמת הקיבוץ לא יצאה לפועל ובמקומו הוקם מושב אלמגור ב-1961.

הקשר הצרפתי

א. ההשתלמות בצרפת (1966-1967)

כבר כאשר השתתפתי בחפירות באתר נחל-אורן בקיץ של 1959, התברר לי שללא לימוד השפה הצרפתית יהיה לי קשה להתקדם במחקר הפרהיסטורי. הצורך בשפה זו נבע מן העובדה שהחוקרים הראשונים, דורותי גארוד שבאה מאנגליה ורנה נוויל שעבד בקונסוליה הצרפתית בירושלים, ערכו חפירות בארץ ופרסמו בלשונם. גארוד חפרה במערת שוקבה (בואדי אל נאטוף) ולאחר מכן במערות הכרמל ולאחר 1948 המשיכה בלבנון. רנה נוויל שבא מצרפת חפר בעת שרותו בקונסוליה הצרפתית בירושלים באתרים במדבר יהודה ולאחר מכן במערת קפזה. הן במחסה הסלע בואדי חריטון והן במערת קפזה עבד איתו מורי פרופ' שטקליס. הוא עצמו, לאחר שהגיע לארץ מרוסיה ועבד בייבוש ביצת כבארה (ואז למעשה גילה את המערה וערך בה בדיקה ב-1927), יצא מאוחר יותר לצרפת ושם כתב את עבודת הדוקטוראט שלו בהדרכתו של הנרי ברזיל, שהיה מן הדמויות החשובות במחקר הפרהיסטורי בצרפת, במיוחד בחקר המערות המצוירות הפרהיסטוריות. מכאן ברור שלימוד צרפתית ואנגלית (אותה למדתי בבית הספר העממי והתיכון) היה חיוני לגבי. ספרו של רנה נוויל על חפירותיו באתרי מדבר יהודה שימש עבורי כטקסט ללימוד במקביל למכינה לצרפתית בשנה א'. בשנה ב' בה המשכתי את לימודי הצרפתית נטשתי באמצע כאשר התקשיתי ללמוד את הדקדוק המסובך (ה- conditionel). לימים סיפרתי שבעת שלקחתי את התיק פניתי למונה ואמרתי - Je vous remercie beaucoup Mme Rothenberg (אני מודה לך מאד גב' רותנברג) ויצאתי מן הכתה...

בשנת 1966/1967 נשלחתי בשיתוף פעולה עם הנספח התרבותי של הקונסוליה הצרפתית, להשתלמות בבורדו. גם כאשר החליטה הועדה באוניברסיטה העברית לשלוח אותי לצרפת, היה זה על בסיס ההנחה שעוד אחזור למוסד שבו השלמתי מ"א והתחלתי בעבודת הדוקטוראט. כך יצא שבלוית רעייתי הראשונה, הדס, והבת אילת שהיתה כבת שנתיים וחצי, טסנו לפריז באל-על ושם פגשנו את ברוך ארנסבורג שהשתלם בצרפת והיה בעל דירה ברח' Dumeril 27. לדירה זו עמדנו לחזור בחודש מאי 1967 שהיה מתוכנן כחודש השתלמות באוספי ה- IPH (Institut de Paleontologie Humaine) ומוזיאון האדם. טיסה פנימית הביאה אותנו לבורדו, בה פגשנו ישראלי בשם מרדכי, אשר בימים הראשונים עזר לנו למצוא דירת חדר ברחוב Charles Péguy, עם מטבח במרתף הבית, ולידו חדר אוכל קטן. חדר השינה היה בקומת הכניסה. כך התחלנו להיוודע לעיר בורדו וכיוון שקיבלתי מלגה מממשלת צרפת זכינו לאכול במסעדות הסטודנטים ואף הזמינו אותנו לטיולים במקומות שונים באזור של דרום מערב צרפת. בין אלו זכורה לטוב הנסיעה להרי הפירנאים כדי לראות את המחליקים על השלג ועוד. החלק המרתק בתקופה זו היה לפגוש את פרופ' פרנסואה בורד שהוא ורעייתו לימדו באוניברסיטה. המשרדים שלהם, המעבדה וחדר הלימוד היו במה שהיתה פעם אורווה או מקום לאיחסון המרכבות בבית של אחד מעשירי העיירה Talence שהייתה צמודה לבורדו. שרות האוטובסים הוביל אותנו למחלקה ב Chemin Roul 75.

ביום הראשון שהגעתי למחלקה, הקשתי על דלת העץ הכבדה ומישהי פתחה לי אותה. אח"כ ציינו ידידי שזה מקרה נדיר שבו חוקר כלשהו דופק על הדלת. פשוט פותחים ונכנסים. במהלך השבועיים הראשונים פגשתי בנוסף לפרופ' בורד ורעייתו דניס דה-סונוויל-בורד עמיתים שהקשר עמם נשמר לשנים רבות. היו אלו Henri Laville הגיאולוג ששנים אח"כ בא לעבוד איתנו במערת כבארה; Claude Thibault שעסק בחקר אזור Landes ומאוחר יותר עבד במרוקו ושם נהרג בתאונת רכב. Jean-Phillip Rigaud שהיה מעט צעיר מהם ואיתו לאחר זמן קצר יצאתי לחפירת בדיקה במערה מזערית ודמוית מסדרון צר Grotte Maldidier (על כך בהמשך); ואיתו עבד מארק בווייה - שניהם חפרו יחד אתרים מגיל הפליאולית העליון באזור הדורדון; הצייר Pierre Laurent שהיטיב לא רק לצייר אלא גם לעשות קריקטורות על נושאים פרהיסטוריים ופרסם את הספר Heureuse Préhistoire; פרופ' פראט

הפליאונטולוג הבכיר ; Françoise Delpeche שעסקה בחקר הפאונה. במהלך החודשים הבאים הכרתי את Jean-Marie Le Tensorer ולא פעם הלכנו לסעוד ביחד במסעדת הסטודנטים בקמפוס, מעבר לכביש. במהלך חמשת החודשים ששהיתי בבורדו הקדשתי את מרבית הזמן ללמוד האוספים הרבים שהיו זמינים במעבדה של בורד.

יום-יומיים לפני חג המולד של 1966 הגיעו סאלי (לשעבר שנפילד) ולואיס בינפורד לבורדו. ביום שלמחרת עסקו שניהם במיון ממצאים מחפירותיו של פרנסואה בורד במערת קומב גרנאל (וזה היה אחד האוספים אשר עברתי עליהם באופן שיטתי). בינפורד ערך מחקר סטטיסטי של פריטי הצור וממנו הוא הסיק שבשכבות מסוימות, למשל אלו שהכילו מה שפרופ' בורד קרא בשם מוסטרית משוננת, יש קשר בין טיפוסים הכלים לעובדה שהשכבה היתה עשירה בעצמות סוסים. כלומר, לטיפוסי הכלים היתה חייבת להיות משמעות פונקציונאלית. בינתיים – אותו אחה"צ התארך וגב' בורד יצאה להכין את ארוחת הערב. בבית חיכו לה ג'ורג', מישל ואָרְנוּ.

על אותה פגישה מספר גם לואיס בינפורד בזכרונותיו. מה שזכור לי הוא שבסוף הדיון/ויכוח בנושא של קשר בין טפוסים כלים לבין מכלול העצמות הגיעו שניהם למסקנה שהמצב הוא "תיקו". ואז עלתה השאלה מי מהם כבד יותר. לשם כך השוו את מספר הקילוגרמים של פרנסואה בורד לזה של לואיס בינפורד. מובן שהיה צורך לתרגם את מספר הפאונדים (המשקל האמריקאי שבו כל pound הוא בערך 450 גר'). המסקנה היתה שמבחינת המאסה בורד יותר כבד מבינפורד. בזה הסתיים הויכוח ובורד נסע לביתו לארוחת חג המולד.

לואיס וסאלי פרשו לבית המלון שלהם (קרוב לודאי שהיה זה Hotel La Madeline במרכז בורדו שבו נהג פרופ' בורד לארח את המדענים האורחים). פרנסואה בורד כפרופסור לפרהיסטוריה צרפתי היה בין הבודדים בדורו שדיברו אנגלית ובעבודותיו שילב בהצלחה מחקר גיאולוגי של האתרים, מחקר פליאונטולוגי ופלינוולוגי, ביחד עם חקר המכלולים הליתיים, מעבדתו היתה אבן שואבת לאמריקאים רבים. בין אלו היו ריצ'רד קליין, לסלי פרימן (שהגיעו מאוניברסיטת שיקאגו), פרופ' קלארק האוול שהיה באותן שנים המנטור העיקרי בנושא אבולוציה של האדם והתרבויות שהוגדרו על סמך פריטי האבן. האוול עבד בין היתר באתרים במזרח אפריקה ומאוחר יותר בספרד. עיקר פרסומו התרכזו בחקירתם של המאובנים האנושיים ובין תלמידיו הרבים אזכיר את פרופ' יואל רק (אוניברסיטת ת"א) אשר במקור היה בין תלמידי בלימודי הבי"א באוניברסיטה העברית ועזר לי רבות בחפירות מערות היוניים וכבארה.

במהלך חמשת החודשים שבהם שהינו בבורדו, הצלחתי לשוחח כמה פעמים עם בורד. תחילה הראתי לו את תוצאות עבודת המ"א שלי, כולל הרשימה הטיפולוגית ודומני, על פי מה שסיפרה לי סאלי בינפורד לאחר מכן, שעבודתי עשתה עליו רושם רב. העברתי מספר לא קטן של שעות בעמידה לידו כאשר מיין על פי רשימתו הטיפולוגית מכלולים. כחוקר שיטתי הסביר לי פרופ' בורד מדוע פריט זה או אחר הוכנס לקטגוריה מסוימת. המכלולים שמיין כללו למשל את Barbas ששנים לאחר מכן נחפר מחדש על ידי אריק בואדה.

יתרונה של המעבדה של בורד היה בכך שבאולם (אשר במקורו היה ארוות סוסים) עבדו כל החוקרים באותו חלל שבו גם היתה כתת הוראה. המרחב כלל גם מרתף שבו הגיאולוגים עשו אנליזות. האוספים מסודרים לפי אתרים במגרות, והפריטים, מסווגים לפי טיפוסים הכלים, היו בקופסאות קרטון קטנות. כל פסולת התעשייה - הדביטאז' (כולל הגרעינים) בדרך כלל לא היתה שם אלא במחסן מסוים ואם אינני

טועה, גם לא נשטפו ולא מוינו. שנים לאחר מכן, כאשר שיטת ההפחתה (chaîne opératoire) נכנסה לתקן כהליך אנליטי חשוב, חוקרים צעירים יותר השלימו את המחקר.

אבל במערכת הזו של המעבדה הישנה הדמות השקטה והיותר סגונית היה פייר לוראנט, הצייר של כלי הצור, בעל חוש הומור חד ומשעשע. במקביל לביצוע ציורים של כלי צור נבחרים, יצר פייר לוראנט סדרה של קריקטורות. אלו, שלא נחשבו כביקורת אישית ונמצאו בתוך תיק עבודותיו, פורסמו מאוחר יותר בספרון שנקרא "פרהיסטוריה מאושרת" וביניהן קריקטורות שברבות השנים הפכו לנכס לידעי הפרהיסטוריה הפליאוליתית של צרפת. ביניהן היתה הקריקטורה של החילופין בין ניאנדרטלים לאדם מודרני כשני מודלים, ישן וחדש שהונחתו מן החלל והחליפו זה את זה. או זו שבמהלך ההתלבטות האם ציורי המערות נוצרו בקונטקסט של מאגיה או סימבוליזם, עונה הצייר – "אינני יודע, אני עובד בשביל משרד התיירות".

במהלך התקופה שבה שהינו בבורדו, למדתי את הצרפתית המדוברת אשר משמשת אותי עד היום. בחיי היום-יום במעבדה, לאחר שראיתי את ז'אן-פיליפ יוצא לימים מספר וחוזר, התנדבתי לצאת עמו לחפירה במערת מלדידֶה, על שם האיכר שבתחום חצרו נמצאה המערה. לא אשכח את הביקור בביתו הדל של האיכר, ריח העץ השרוף והערמונים וצילצול הצרפתית הפריגורדית. אי-הבנתה של זו גרם לתקרית מגוחכת. ערב אחד, עם ריגו בבר הכפרי בליז-אֵיֵזי (כפר זה קרוי לעתים "בירת הפרהיסטוריה" של האזור עקב מציאתם של אתרים רבים ומערות מצוירות בסביבה), הקשבתי לאיכר שדיבר עימי והמשיך לשתות. ואנכי, מחמת הנימוס, מהנהן ואומר "כן, כן". אבל בסופו של הערב הצילני ריגו ושוחח עם האיכר בטרם יצאנו אל הלילה הקר כדי לחזור לבנין המכון לפרהיסטוריה בו התאכסנו. בצאתנו ציין בחיך רחב ואמר – "אתה יודע עפר – הסכמת לקנות ממנו את המסור המכני "chainsaw", אבל הסברתי לו שאין לך חלקת יער באזור הזה".

מאז אותם ימי חורף של 1967/1966 נשארנו ידידים והתאפשר לי לחזור ב-1969 לכנס שקדם לקונגרס ה-INQUA שהיה בפריז. לפני כנס זה נערך סיור ברוב האתרים הפרהיסטוריים, בעיקר מחסות הסלע, באזור הפריגורד. בשנים 1967-1969 עמלו כל חברי הקבוצה מאוניברסיטת בורדו להכין את האתרים לביקורם של רבים מחוקרי הפליאולית הקדום והתיכון אשר הגיעו לכנס ולסיור. באוטובוס מבורדו יצאנו לסיוע. ארע שלעיר הגעתי בטיסת לילה מפריז לאחר טיסה של אל-על לניו-יורק שהורידה נוסעים בפריז. טעויות של העברת מזוודות בימים ההם גרמו לכך שמזוודתי לא הגיעה ולצאת לסיור של 10 ימים ללא חולצות ולבנים להחלפה נראה כסידור לא מוצלח. אך כיוון שהגעתי יומיים קודם עם ברוס שרודר ואשתו הלן שהגיעו מהחפירה בלבנון, הספקתי לצאת בבוקר מן המלון "לה מדלין" במרכז העיר ולעבור ברח' St. Catherine שבו היו שפע חנויות בגדים, חלקן של יהודים, ולקנות שתי חולצות ושני זוגות לבנים. בבוקר היציאה עליתי לאוטובוס ובידי שקית קטנה עם הבגדים ותרמיל גב עם מצלמה וניירות. ארתור גילינק שהיה כבר על האוטובוס, והכירני מאז שהחל לחפור במערת טאבון מ-1967, ציין בקול רם: "הנה עפר שנוסע עם מטען קל", מה שגרם כמובן לצחוק ידידותי. בין הנוסעים היו האב פרנסיס אורס ולורֵיין קופלאנד שהגיעו מלבנון ורבים אחרים.

כיון שקורות הסיור כתובות בתולדות המחקר הפרהיסטורי של צרפת, לא אחזור על תוצאות המחקרים שהוצגו לפנינו בשטח. היו אלו הימים של סטרטיגרפיה השוואתית (על בסיס הניתוח של תעשיות כלי הצור), קורלציות פליאו-אקלימיות שהתבססו על מכלולי עצמות בעלי-חיים ופולן, וכמובן הניתוח של הסדימנטים שעשה הנרי לאוויל תוך נסיון לזהות שינויים אקלימיים. מאז עבר המחקר הפרהיסטורי דרך ארוכה ובנוסף לתיארוך בשיטת פחמן 14 פותחו שיטות תיארוך נוספות כ-U-Series, ESR, TL ועוד.

כמי שראה בחקר הפליאולית את משימתו העיקרית, הנסיון בצרפת - הן ב-1966/7 והן בביקורים בשנים שלאחר מכן, צפיתי בהתפתחותו של הוויכוח בין פרנסואה בורד ולואיס בינפורד בעניין הפרשנות התרבותית-כלכלית, אליה הוסיף פול מלארס (בשעתו מאוניברסיטת שפילד) את הסברו על התפתחות לינארית של התרבויות המוסטריות בצרפת. היום, בעת כתיבת זכרונותי, הסתבר שמי שצדק היה פ. בורד. כפי שהראו אן דלאנייה וויל ראנדו באופן ברור, קיימות תעשיות מקבילות בזמן, השונות זו מזו, באותו תחום גיאוגרפי. אם נכלול את צרפת כולה אז מדובר על שטח של כ-500,000 קמ"ר. הקשיים של החוקרים בהבנת התעשיות של תקופה זו (בין 250 ל-40 אלף שנים לפני זמננו), נבעו מחוסר יכולתם (של החוקרים) לקשור בין היכולות של הקדמונים ללמד, ללמוד ולהתאמן בסיתות כלי צור. קרוב לוודאי שלמידת המיומנות ליצירתם של כלים שונים התחילה בגיל צעיר בחבורות הפליאוליתיות.

ב. פעילויות אחרות עם חוקרים צרפתים

הקשר הצרפתי שלי נמשך בשנים שלאחר חזרתי לארץ והשתלבותי במכון לארכיאולוגיה בראשותו של פרופ' ידין המנוח. תחילה, הוכרתי על ידי ז'אן פרו המנוח כמי שראוי להערכה מסוימת שכן ז'אן הכיר היטב את משפחת בורד. ב-1969 נערך במכון בלונדון כנס שראלף סולקי אירגן במימון קרן וונר גרן, שנושא היה טיפולוגיה של הפליאולית העליון (כולל האפי-פליאולית) תוך הסתמכות על הממצאים מחפירות קסאר עאקיל, שחלקם העיקרי היה במכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת לונדון⁴. מאוחר יותר הועברו אוספים אלו למוזיאון הבריטי, למחסניו הנמצאים במזרח לונדון.

בכנס זה השתתפו פ. בורד וגב' דה-סונוויל-בורד (אשר פרסמו מחדש את הממצאים מחפירות יברוד שערך אלפרד רוט בסוף שנות ה-30), לוריין קופלאנד, האב פרנסיס אורס, אברהם רונן ואנכי, ומשתתפים נוספים שכללו גם את מארק ניוקמר. ערב אחד, למיטב זכרוני, ז'אן פרו הציע לצאת לבלות ופ. בורד סירב ולכן הוא ואברהם רונן לקחו איתם את הגב' בורד. החוקר הותיק כעס וטען שאם נצא עם ז'אן פרו עשויים אנו למצוא עצמנו בהופעות לא מוסריות (סטריפטזי רחמנא לצלן).

תוצאות הדיונים פורסמו ב-1974 תחת שמו של האב אורס והפכו לרשימה טיפולוגית סטנדרטית עבור הלבאנט. ללא ספק בתקופה זו ולאחריה הדומיננטיות האינטלקטואלית של הצרפתים הייתה מכרעת ורק במהלך שנות ה-80 וה-90, לפחות בישראל ובירדן, השערות המחקר וחלק מן הרעיונות לגבי הארכיאולוגיה הפריהסטורית הגיעו מהארכיאולוגיה האמריקנית.

כינוסים חשובים להערכתני נערכו ב-1980 בליון, העיר שבה נמצא המכון לחקר המזרח הקרוב ומאוחר יותר ב-1988 בניהולם של ז'אק קוויין ופול סאנלאוויל. במהלך הפגישה הראשונה ביוני 1980, הגשתי ביחד עם ברנארד ונדרמרש, אותו הכרתי החל משנת 1964 כאשר בא לביקור בארץ ובטרם חידש את החפירות במערת קפזה, מאמר קצר על הכרונולוגיה המוסטרית בארץ והצענו בין היתר שיש אפשרות שהמוסטרית של קפזה וגם השלדים שנמצאו שם, גילם נע בין 80 ל-100 אלף שנים. ההצעה התקבלה בהתנגדות מקיר לקיר שכן באותם שנים שלטה ההשקפה שהשלדים מקפזה, עפ"י המורפולוגיה שלהם, מקדימים אך במעט את ההומו סאפיינס המודרני. קלארק הוול קרא להם "פרוטו-קרומניונים" (לציון את העובדה שהם כנראה אבות ההומו סאפיינס האירופי שזוהה עם השלד שנמצא במחסה הסלע קרומניון, ליד לז-איזי, העיירה שכבר נזכרה קודם).

⁴ ושאותם הכיר עפר היטב משהותו בלונדון ב-1967

הנושא כולו הוא כיום רק היסטוריה שכן בשני מאמרים שפורסמו ע"י הלן ואלאדא על בסיס התאריכים בשיטת TL, השכבות בקפזה תוארכו ל- 92 ± 5 אלפי שנה ואילו שכבות כבארה המיוחסות לניאנדרטלים מאוחרות יותר, בין 48-64 אלף שנים.

באופן אישי, עבורי תוצאות התיארוך של שני אתרים אלו שבחפירותיהם הייתי מעורב הצביעו באופן ברור על חולשתו של הניתוח המורפולוגי שהיה מקובל (ונשאר במידה רבה כך) על האנתרופולוגים הפיזיים בקביעה של כרונולוגיה יחסית. התייחסותי זו לא השתנתה גם כאשר פירסומים מתבססים על שיניים. נראה לי שרק התוצאות של חקר הדני"א הקדום עשויים להצביע על ההתפתחות הפיזית של אוכלוסיות שונות והקשרים ביניהן.

במהלך הכנס בליון 1980 פגשתי לראשונה את ליליאן מניין והצעתי לה להצטרף אלינו לחפירות המחודשות במערת כבארה אשר ונדרמרש ואנכי יזמנו והתחלנו ב-1982. כך נפתח שיתוף פעולה שנמשך עד כתיבתם של דפים אלו ביני לבין עמיתי הצרפתים. תחילה בחפירות כבארה (1982-1990) והמשכן בחפירות במערת היוניים (1992-2000).

עפר וליליאן מניין בוחנים את החתך במערת כבארה, 1985. משמאל: עם בתו דפנה בדרך למערה.

סיפורי סיני

א. נוואמיס

המעורבות שלי בסיני החלה למעשה על פי בקשתו של אבנר גורן שהיה בשעתו קמ"ט ארכיאולוגיה של כל חצי האי סיני. המחויבות על פי אמנת גינבה הייתה שבשטח כבוש יש לדאוג לשלמותן ושימורן של העתיקות המקומיות ואם יש חשש שפעולות פיתוח כלשהן כמו סלילת כבישים, עשויות לפגוע בעתיקות, חובה על המדינה המחזיקה בשטח לדאוג לאותם אתרים ארכיאולוגיים.

בשנות ה-70 הייתי עסוק בחפירות בעובדייה, אותן המשכתי עם איתן צ'רנוב המנוח מאז שנת 1967, וכן בחפירות שערכנו יחד עם ברוך ארנסבורג במערת היוניים. כאשר אבנר, שהיה תלמיד דינאמי של החוג לארכיאולוגיה, איש שהרגיש נוח במדבר, היה במערכת יחסים טובה עם הבדואים והכיר את סיני היטב, הגיע למשרדי האוניברסיטה העברית הייתה בפיו הצעה מעניינת. לדבריו התיירים הישראלים ואחרים

פוגעים בעתיקות בסיני. התיירים נסעו בתוך סיני לראות את עתיקות סראביט אל חאדם – אתר מכרות מצרי ובו מקדש מתקופת הממלכה החדשה, ודרומה משם, חיפשו דרכם אל גיבל קתרינה שנחשב כהר סיני, המנזר הביזנטי שלרגליו והנופים הקסומים של ההר הגבוה. דרך הגייפים שהובילה מהכביש שהחל להיסלל לאורך מפרץ אילת (עקבה) וקו החוף המזרחי של סיני, אפשר נסיעה דרומה מהעיר אילת אבל לאחר נסיעה קצרה היה צורך להיכנס לואדי ואתיר ומשם להגיע דרך עין חודרה בשולי רמת אבן החול, ומשם בדרך עפר אל ההר הגבוה בסיני.

משלחתו של סר פלינדרס פיטרי, חוקרה המובהק של מצרים העתיקה, אשר מצא דרכו לסראביט אל-חאדם, כלל את החוקר הקנדי Currelly בעל ידע בתחום המחקר הפרהיסטורי. לימים יהיה קארלי האיש שהקים את ה Royal Ontario Museum בטורונטו. במסגרת פעילות בדרום סיני הוא סקר את הוואדיות באזור ההר הגבוה ובין היתר גילה אתרים מן התקופה הניאוליתית אותם זיהה על פי ראשי החץ הטיפוסיים. הוא גם הבחין במה שלפניו גילו חוקרים אחרים (הולנד, פלמר) שסקרו את סיני – את המבנים של הנוואמיס. אלו קברים הבנויים בצורת חדר מעוגל. באזור שבו שולטת אבן החול נשארו המבנים האלו כמעט בשלמותם. עם זאת, באזור שבו הנוף היה של גרניט, הבלייה של הגושים והבלוקים ששימשו לבנייה גרמה להתפוררות המבנה והגג קרס לתוכו.

לאחר שחפר כמה קברים וחשף שלדים שמצב שימורם לא היה טוב, אסף קארלי ראשי חץ רותביים מצור ושפע של חרוזים ומעט פריטים אחרים. קארלי לא הגיע אל מבני הנוואמיס באזור עין חודרה, אבל התיירים הרבים שהחלו עוברים שם נברו במבנים שפתחם היה פתוח וניתן היה להיכנס לתוכם. משום כך, החליט אבנר שמתקוף תפקידו הגיעה השעה לחפור את המבנים האלו, בתוכם נקברו לא מעט אנשים בתקופה פרהיסטורית ובקשתו של א. גורן היתה שאני אצא עם תלמידי לבצע את העבודה בשיטות החפירה היותר מדויקות שאפיינו ועדיין מאפיינות את החפירות הפרהיסטוריות.

מאחר ובאותן שנים ההוראה באוניברסיטה העברית התקיימה בשלושה שלישים (טרימסטרים קצרים של 8-9 שבועות) נוצרה האפשרות לצאת לשדה בחופשה שבין שלישי אחד לשני. בסוף דצמבר 1971, לקראת סוף הטרימסטר, התחלנו לארוז ציוד לחפירה בדרום סיני (ועונה קצרה נוספת התקיימה ב-1973).

בנוסף לצוות הסטודנטים שהתנדבו לעבודת השדה יצאה עימנו פרופ' פט סמית כדי לאסוף את עצמות בני-האדם, וכן כמה מתנדבים מבי"ס שדה אילת.

עשינו את דרכנו תחילה לאילת ומשם המשכנו בטנדר שאבנר שכר עם נהגו הבדואי, הגיפ של אבנר וגיפ של בי"ס שדה. הטנדר של הבדואי היה סטודיבקר מ-1950. במהלך הנסיעה נעצרנו לא פעם בגלל תקלות, במיוחד בעת שחצינו את שדות החול אשר כיסו את כל רוחבו של וואדי ואתיר. כאשר הרים הנהג את מכסה המנוע נחשף ארגון של האלמנטים אשר היו קשורים זה אל זה בחוטי ברזל, לעיתים עם אבנים קטנות שתפקידן היה להפריד ולמנוע מגע בין האלמנטים השונים של המנוע. יותר מכל הייתה זו הפתעה על כושר האלתור של הבדואים משבט הגיבליה אשר אכלסו את אזור ההר הגבוה.

הדרך התארכה כיון שיותר מכלי רכב אחד שקע בחולות והיה צורך לחפור, לדחוף, להניח ענפים וזרדים משיחי הרום מתחת לגלגלים כדי לחלץ את הרכב. כך יצא שלפנות ערב הגענו למקבץ הנוואמיס לאורך עין חודרה על רמת אבן החול הנובית בגובה של כ-600 מ' מעל פני הים. הציוד כלל אוהל מבד כחול שהיה סגור מכל צדדיו. לכולנו היו שקי שינה. בשלב הראשון בנינו קיר מאבנים ובחזיתו עשינו מדורה. הערב ירד הרוח הייתה קרה וככל שהלילה התקדם, למרות הכוכבים, נעשה קר יותר ויותר. וכך בשלב זה או אחר התכנסנו שישה אנשים, כל אחד עם שק השינה שלו והשתרענו זה ליד זה כסרדינים בתוך קופסה. הבוקר האיר, הנוף היה מדברי, נקי, שלו, השמים כחולים ופה ושם בוואדיות השטוחים ניתן היה לראות את שיחי הרום.

העבודה בנוואמיס נעשתה בפשטות. בתוך כל מבנה התקנו נקודת גובה וממנה נמדדו הממצאים. השטח שלא היה גדול, בד"כ בקוטר של שני מטרים ולעתים פחות מזה, חולק לארבעה ריבועים. המתווה הפנימי של הקירות מופה וכן הפתח, שכיוונו נמדד. חלק מן המבנים מופו גם בקיר החיצוני. כבר מתחילה היה נראה שהפתחים דרכם הצטרקנו לזחול פנימה היו מכוונים לצד צפון מערב – מכאן צמח מאוחר יותר המחקר שבו טענו שהכיוון מערבה הוא הכיוון של שקיעת השמש ומאפיין את האמונה המצרית במוות. מסיבה זו בתי הקברות הגדולים של המצרים (כולל הפירמידות) לאורך עמק הנילוס נמצאים בצידו המערבי.

כל הסדימנט שחפרנו בכל מבנה עבר ניפוי בנפות של קמח וכך עלה בידנו לאסוף מאות חרוזים, ראשי חץ רוחביים וממצאים בודדים אחרים. עצמות בני האדם נמצאו מופרעות ולא ניתן היה לזהות שלד שהונח בשלמותו באף אחד מן המבנים. רק שנים לאחר מכן כאשר אבנר גורן ועמיתיו חפרו שדות נוואמיס שהתמוטטו בואדיות אחרים הסתבר שרוב הקבורות הראשוניות היו שלמות ולמעשה רק באותם קברים שלתוכם הוכנסו נקברים נוספים – הופרעה שלמותם האנטומית של הנקברים הראשוניים. מכל מקום, הנקברים בעין חודרה הופרעו כבר מתקופות קדומות. כעדות לכך, נמצאה קבורה מאוחרת מתקופת הברונזה המאוחרת (כלומר מאות 16-12 לפנה"ס).

נוסף לאלו, מן הסתם גם תיירים שביקרו במבנים חיטטו והפריעו את מנוחתם של המתים. מזג האוויר היפה לא נמשך. החורף היה קר וגשום ולמרות שבשטח העבודה היה טפטוף קל יכולנו ממקום חנייתנו לראות את ההרים בערב הסעודית הנמצאים מדרום לגבול מדינת ירדן – ראשי ההרים כוסו בשלג אשר לא נמס מייד אלא נותר במשך כמה ימים. כך יצא שהיה כל כך קר, שגם המדורה ומשקה אלכוהולי לא עזרו ורק ההצטופפות בתוך האוהל הסגור ובתוך שקי השינה הצליחו לשמור על חום הגוף. המבצע הראשוני, שנמשך רק כעשרה ימים והממצאים שהבאנו לירושלים, חייבו אותנו לחזור ולהשלים את העבודה. וכך בשנה שלאחריה (1973) יצאנו שוב, הפעם מצוידים היטב גם למזג אוויר קר, והמשכנו במלאכה: המבנים נחפרו שיטתית ומופו, הממצאים למיניהם אפשרו לנו להוציא דו"ח מפורט שהופיע בשנת 1977. הייתה זו הפעם הראשונה שבה נעשה ניסיון לתאר באופן שיטתי את ראשי החיצים, החרוזים, האצעדות העשויות *Lambis* ולנסות עפ"י הקבלות עם הממצא במצרים לקבוע את תיארוכם של הקברים. בדו"ח הראשוני הצענו שהם מהמחצית השנייה של האלף הרביעי לפנה"ס והיו למעשה קבורות של קבוצות או שבטים של רועים אשר התקיימו בעיקר בדרום סיני. טענו שיש קשר משפחתי כנראה בין הנקברים השונים. בוויכוח או בביקורת מדעית שהתעוררה לאחר מכן הוצע שיש לתארך את המבנים האלו לראשית האלף השלישי לפנה"ס (כלומר לתקופת השושלות הקדומות במצרים). למרות שהחפירות בנוואמיס נמשכו כאשר עבדנו בג'בל גונה, קרוב למצוק של רמת אֶ-תִי המסקנות שהגענו אליהן לא היו שונות. אבנר, שהמשיך בעבודתו בשיתוף פעולה עם ישראל הרשקוביץ (לימים פרופ' לאנטומיה באוניברסיטת ת"א), חפר שדות נוספים בואדיות של דרום-סיני. עבורי הייתה זו החפירה באתר הצעיר ביותר שעשיתי אי פעם. עם זאת, הקסם של המדבר בו נראה שסודות העבר חשופים על פני השטח, לא עבר. להיפך – הייתה לי תחושה שניתן עוד ללמוד לא מעט על תקופות פרהיסטוריות חשובות אם נמשיך לחפור בסיני באותם אזורים שעמדו להיפגע מן הפעילות של גורמים צבאיים ואזרחיים. בתום עונת החפירות בנוואמיס בשנת 1971, נסענו עם אבנר גורן ובני זאס שהיה סגנו באותה עת לגיבל מעירה בצפון סיני.

ב. חפירות צפון-סיני

בסוף עונת החפירות של הנוואמיס בעין חודרה, נסענו עם אבנר גורן ובני זאס לגיבל מעירה בצפון סיני. אזור זה היה למעשה מחוץ לפעילות הצבאית של שנים אלו עד 1973. כך יצא שבסקר הראשון שערכנו בואדי מושאבי, מצאנו אתר של התרבות המושאבית ובעמק של גיבל לגמה מצפון לו, באזור החולות, גילינו אתרים השופעים פריטי צור. היה ברור שהיה עלינו לצאת לסקר וחפירות ייעודיים באותו אזור. כמו כן, כבר בשלב הראשוני היה נראה לי שכדאי שמישהו המכיר את מנהגי הבדואים יצטרף למשלחת. לפיכך, עונות החפירות אורגנו כמשימות של שבועיים-שלושה בין טרימסטרים, ובעונת החורף כאשר הימים אמנם קצרים אך הטמפרטורות נוחות במשך היום, ונמוכות בלילה. הציוד שעמד לרשותי באותם שנים היו אוהלים, ציוד מטבח מלא, מכלי מים וג'יריקנים רבים.

לקראת העונה הראשונה, השקעתי ביחד עם תלמידיי חודש וחצי של הכנות שבהן ארגנו את כל מה שהיה נחוץ, הן עבור הקמת מחנה בסמוך לגיבל מעירה והן בארגון יחידות סקר של 4-5 משתתפים על ציודם האישי, הטפסים, הרישומים הנחוצים ועוד. בין אלה יזכרו לטוב קומקומיי אלומיניום שמטרתם היה להרתיח מים בזמן עבודת השדה להכנת קפה ותה. למעשה נוצרה מעין תחרות של הבערת מדורה קטנה בזמן הקצר ביותר.

תחילה קיבלנו רשות להקים את האוהלים ליד מתקני שאיבת המים, לא הרחק מגיבל מעירה. המחנה הסגור של מקורות אפשר לנו שימוש במים ואף עשייה של מקלחות מעת לעת. הבעיה היחידה הייתה אספקת דלק לרכב - פורד טרנזיט - שאת הראשון קניתי ממענקי מחקר (בחלקם פרטיים) בשנת 1972. הקושי הזה נפתר משום שכדי להגיע לגיבל מעירה, נסענו דרך מישור החוף לעיירה אל-עריש, שם ישב המושל הצבאי הישראלי באותם ימים. לאחר שקיבלנו היתר לשהות בשטח (כיוון שכל חצי האי סיני היה שטח צבאי לאחר מלחמת ששת הימים ב-1967), נסענו לתחנת הדלק, שם מילאנו 20 ג'יריקנים בבנוי אותם הכנסנו לרכב (בו ישבו עוד שבעה אנשים). במצב זה, הוריתי לכל המעשנים (שהיו די רבים באותה תקופה) לא לעשן. משם נסענו 60 או 100 ק"מ עד תחנת השאיבה של מקורות, היכן שהג'יריקנים נפרקו והוצבו בפינה מרוחקת ממקום המגורים, וכוסו ביריעה של ברזנט ירוק.

הסקר הראשון אשר נמשך שבועיים, איפשר לנו לגלות ולאתר מספר רב של אתרים. חפירתם של אלו נמשכה בשנים הבאות, ב-1973 ובמיוחד ב-1974, לאחר מלחמת יום כיפור. בעונות אלה כבר חנינו מחוץ לכניסה של גיבל מעירה, ולאחר מכן בתוך ההר עצמו, שכן, צה"ל באותה תקופה בנה ביצורים שהיו אמורים לשמש אותם במידה והנסיגה מקו תעלת סואץ תעשה בהקדם. למעשה, השינוי לא ארע עד שנת 1976, כאשר קיימנו את עונת החפירות האחרונה באזור זה.

במהלך השנים השתתפו בין היתר, ד"ר דון הנרי אשר הגיע לחפירה עם ג'יפ ירוק שנותר בידיו מימי החפירות של ד"ר אנטוני מרקס במרכז הנגב. לאחר מכן, ד"ר גיים פיליפס משיקגו שהגיע לתקופה של שנה, הביא עמו ג'יפ לנדרובר אדום שהצטרף אל הטרנזיט שהלך והתיישן. כך ארע, שבעונה האחרונה הקלאץ' של הטרנזיט סיים את פעילותו ונאלצנו בעזרת הלנדרובר לגרור את הטרנזיט מגיבל מעירה, דרך הנגב, ודרך חברון, לירושלים.

במהלך עונת החפירה נחשפו והתגלו אתרים במיוחד מהתקופה הפליאוליתית, ומעטים שניתנו לתיארוך, לתקופה הנאוליתית. בין האתרים הראויים לציון, היו אתרי הפליאולית העליון המתוארכים ל-38 עד 44 אלף שנה לפני זמננו, שנחפרו בחולות לרגלי גיבל לגמה והתעשייה שלהם נקראה על ידי בשם לגימית. מה שאפיין את אתרים אלו שייצגו חניות של ציידים-לקטים, בנוף של דיונות עתיקות, היה ייצור של להבים ולהבונים. בחולות האלו, כמו ברוב החולות בדרום מישור החוף, לא השתמרו עצמות, אבל פחם עץ היה מצוי.

בין האתרים המאוחרים יותר, מהתקופה שלפני 12,000-16,000 שנים לפני זמננו, היו שתי תרבויות. האחת, קדומה יותר, קרויה 'כאברית גיאומטרית' על שום שכיחותם של כלים מיקרוליתיים שעוצבו בדוגמאות של טרפז-מלבן. שרידים מתרבות זו, נמצאו בכל הלבאנט, החל מצפון סוריה בשקע אל-קום ועד ואדי פיראן. מעל השכבה הכאברית הגיאומטרית, חשפנו אתר עם מיקרוליתים שנעשו בסגנון של צפון-מזרח אפריקה ולה קראנו בשם: 'מושאבית', על שם הואדי הסמוך למקום שבו נחשפו. כלי הצור של המכלולים המושאביים מאופיינים בלהבון משוברר קטום אלכסוני, עשוי בעזרת טכניקת נקר מיקרוליתית, והגב שלו קעור במידת מה. בשלב מאוחר יותר נוספו סהרונים הידועים כסהרוני חלואן, על שם המקום בעמק הנילוס, בו התגלו. כלים זעירים אלו אשר שימשו כראשי חץ, עוצבו בשברור דו פני, ובכך הם שונים מסהרונים אחרים השכיחים במרחבי הלבאנט ומעבר לו, בתעשיות מיקרוליתיות שהידועה בהן היא הנאטופית. בתקופה שבה ציידים-לקטים אלו ניצלו את אזורי החולות בגיבל מעירה, התקיים אגם קטן במוצא ואדי מושאבי, שנוצר כתוצאה מסתימת המוצא. מחקרו של ד"ר פול גולדברג חשף את ההיסטוריה הגיאומורפולוגית של עמק זה, אשר התמלא בחולות מאזור החוף הודות לפעילותן של הרוחות הצפון-מערביות. באותה תקופה, שהייתה יותר גשומה מימינו, הצומח באזור זה היה צומח ערבתי המאופיין על ידי השיח הקרוי פרקרק פרסי הידוע כעץ הגדל בערבות אסיה המרכזית. לאחר עונת 1976 הוצאתי ספר (עם ד"ר פיליפס) הכולל דוחות מהחפירות הפרהיסטוריות, וכן תוצאות החפירות של אתרים מתקופת הברונזה התיכונה וסקירה על הצומח באזור. בדומה לפרויקטים אחרים, ללא שיתוף הפעולה האקדמי והחברי עם עמיתי ותלמידיי, לא היה יוצא לאור דו"ח מקיף זה (שהתפרסם ככרך 7 בסדרה "קדם").

הלקח המדעי מהמחקר בגיבל מעירה היה שבמחצית הדרך בין עמק הנילוס והנגב, ניתן למצוא ציידים-לקטים אשר נדדו ועברו מרחקים ניכרים. חלקם הגיעו במקור מתוככי הלבאנט, והאחרים מעמק הנילוס. התנועה הדו-כיוונית לאורך ציר צפון-דרום של מזרח הים התיכון איפיינה תקופות פרהיסטוריות והיסטוריות.

ג. חפירות דרום סיני

בשנת 1976 השתכנעתי מהסבריו של אבנר גורן שהיה הקמ"ט של סיני, שכדאי לבקר בדרום סיני, אזור עשיר בשדות נוואמיס, ואתרים אחרים. וכך יצאנו לסיור ראשוני באזור גיבל קתרינה וסביבתה. המינהל האזרחי באזור הקים מספר מבנים, ולא הרחק נבנה בית ספר שדה ("צוקי דוד") ממנו יצאו תלמידי בתי ספר לסיורים, להכרת הצומח והנוף הגיאולוגי, וכמובן לעלייה לגיבל מוסא, אשר לפי גירסאות שונות היה הר סיני הנזכר במקורות המקראיים. התופעות שמשכו את עיני היו מאהלי הבדואים של שבט הגיבליה שגר באזור שעל פי ההיסטוריה נשלט על ידי המנזר שהוקם בימי יוסטיניאנוס הקיסר הביזנטי. המאהלים של הבדואים היו פזורים בעמקים הפתוחים וגם בעמקים הצרים המוגנים מרוחות. במאהל החורף הטיפוסי נבנה קיר כאשר האוהל המרובע, השונה מאוהל רגיל של בדואים, כיסה אותו. במאהל רגיל של בני משפחה אחת, האוהלים הוקמו בסמוך זה לזה ובמרחק מסוים, נבנה חדר אורחים פתוח-המקעֶדץ בתוכו קירות הפנימיים כדי שזר לא יוכל לראות את הנשים בפנים וכניסה צרה חוצה את הקיר המגן. בעונת הקיץ העתיקו הבדואים את מאהליהם לעמקים הפתוחים, שם נבנו סוכות כאשר בצמוד לסוכה הוקמה גדר שיחים וענפים, בה אוכסנו העיזים השייכות לבעלי האוהל. אותן עיזים אוכסנו בתקופת החורף בתוך האוהל עצמו. במהלך הסיור זיהינו אתר פריהסטורי על הגבעה בסמוך לבתי הכפר שלפי הממצאים מפני השטח (במיוחד ראשי חץ), ניתן היה לתארו לתקופה הנאוליתית. מעבר לדרך העפר, נמצא אתר נוסף, קטן יותר, וכך היה במקומות אחרים לאורך הדרך שהוליכה באופן כללי משדה

התעופה לישוב הבדואי לרגלי ג'בל קתרינה.

הצירוף של תצפיות אתנוגרפיות עם קיום אתרים ניאוליתיים הבהיר לי שיש לצפות לדגם דומה של התנהגות אנושית המתאימה את עצמה לתנאי האקלים באופן הבנייה או ההקמה של מבני המגורים. ניתן היה לצפות לאתרי החורף שיוקמו בשטחים מוגנים מהקור והרוח ובהם בנייה לפחות חלקית של קירות אבן. אתרי הקיץ היו צפויים להיות בשטחים פתוחים ומבוססים על סוכות.

מרגע שהמודל הבסיסי היה ברור, הסכמנו עם אבנר לקיים סדרה של חפירות באתרים שעמדו להיות ניזוקים מסלילת הדרך לסנטה קתרינה, כדרך שחיברה את החוף באזור נועיבה למרכז הפעילות שהייתה סביב המנזר ההיסטורי.

לעונת בדיקה ראשונית, שבה לא יכולתי להשתתף, שלחתי צוות של סטודנטים מתקדמים מהאוניברסיטה העברית לחפור במשך שבוע באתר שנקרא עוגירת אל מיהד, ליד סנטה. בפרויקט שהתפתח נעזרתי בניגיל גורינג-מוריס ואבי גופר, וניהלנו יחדיו סדרה של חפירות באתרים השונים: עוגירת אל מיהד, ג'בל רובשה, ואדי טבייק, ואדי גיבע I ו-II. בין לבין, חפרתי באתרים הקטנים אבו-מאדי I ו-III שהיו ממוקמים בצד הצפון מזרחי של ג'בל קתרינה. אתרים אלו התגלו כאשר תושב מקומי שבנה לעצמו בית הפיק חול דק הנדרש לעירוב עם המלט, על ידי חפירה מתחת לבולדרים גדולים, לרגלי ההר, וניפה את האדמה. בצד שפך את הפריטים הגדולים: עצמות, כלי צור וקונכיות. עשינו עמו הסכם - אנחנו נחפור וננפה ונשאיר לו את החול הדק. הסכם זה עלה יפה וכך הצלנו שני אתרים.

לביצוע החפירות גייסתי בין היתר, קבוצה קטנה של ארבעה מתנדבים מחברת Earthwatch, וביניהם היה נורמן, אביו של השחקן ריצ'ארד דרייפוס. אלו השתתפו עמנו בעונת חפירה באתר ואדי טבייק ב-1978. לפני היציאה לסיני הגיעו ארבעה מהם למכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, שהיה הבסיס ליציאה לשטח. בעודנו עובדים במעבדה, ומר דרייפוס מסמן את כלי המטבח (בצבע אדום), פנה אליי בשאלה: האם בהיותנו בדרום סיני יהיה לנו קשר טלפוני עם החוף. הנחתי את דעתי וציניתי בחיוב שתהיה תקשורת עם מרכז מרחב שלמה (מרש"ל) בתל אביב. אם כן, ציין, אבקש שיודיעו לי אם תתקבל ההודעה שבנו זכה בפרס של האקדמיה. אודה שלא ידעתי על מה מדובר ואז הוא הוסיף והשלים לי שמדובר באוסקר שמחלקים בהוליווד. את עניין האוסקר, כרבים אחרים הכרתי והבטחתי לו שנודיע לו מיד את החדשות⁵. הייתה זו העונה הארוכה ביותר שעשינו בדרום סיני ושנמשכה שלושה שבועות שבמהלכן התחלף חלק מצוות הסטודנטים. המחנה כלל לא רק אוהלי מגורים, אלא גם אוהל גדול כחדר אוכל.

גיאורגיה

פעמים רבות חשבת, או לפחות כך היה נדמה לי, שהפרויקטים השונים שעשיתי נבעו מרצוני לחקור בעיות מסוימות בפרהיסטוריה. לעיתים קרה שהזמנה פתאומית גרמה לי להחליט שאכן אני מעוניין בבעיה מסוימת והסקרנות שלי נובעת לאו דווקא ממחשבה קודמת או מודל תיאורטי, אלא פשוט מפגישה עם אנשים שידעו להלהיב אותי.

כך בעצם אירע כאשר החלטתי לגלות עניין בפרהיסטוריה של גיאורגיה. האיש שטרם והצלח להעביר לי את תחושת החשיבות היה זאל קיקודזה, או כפי שכולם קראו לו – זאליקו.

לראשונה פגשתי אותו בהרווארד, כאשר ביקר אצל פיליפ קוהל באוניברסיטת וולסלי. לקוהל, שמדבר רוסית שוטפת, היה כבר רקורד של מחקר באזור הקווקז כאשר העניין העיקרי שלו היה תקופת הברונזה

⁵ על הזכיה של ריצ'ארד דרייפוס באוסקר נודע לאבי גופר בעת שהיה בסיור במקום שבו היתה קליטת רדיו והוא עדכן את נורמן דרייפוס והמשלחת. בהמשך תרם מר דרייפוס רכישה של רכב פורד טרנויט חדש (שכונה "צהובה").

והברזל (האלף השלישי עד הראשון לפנה"ס). זאליקו, שהיה שותף מקומי למחקריו, ואשר למד ארכיאולוגיה תחילה באוניברסיטה בטביליסי ולאחר מכן בסנט פטרסבורג, התעניין יותר בתקופות הפליאוליתיות, מאשר בתקופות המאוחרות יותר.

כאשר נפגשנו לראשונה התרשמתי מגובהו, האנגלית השוטפת, הפנים החטובים, הזקן והמבט הכובש. יתרה מזו, היתה התלהבות מאפשרויות המחקר שנפתחו בארצו מאז נפרדה מהאימפריה הסובייטית ב-1989. במהלך ביקורו הראה לי ולאחרים וביניהם ברברה איזאק את השקופיות מנסיעותיו במרחבי מולדתו. במיוחד הדגיש את האתר של דמאניסי, אשר לפי הפאונה שהתגלתה בו, היה צפוי לדעתו שיימצאו בו גם כלי אבן מתקופת הפליאולית התחתון.

מוזר לספר כיום על האתר של דמאניסי אשר קנה לו שם עולם בתגליותיו. החפירות בשנים האחרונות חשפו מאסף של חמש גולגלות אדם המתוארכות ללפני כ-1.85 מליון שנה. שפע של עצמות בעלי-חיים, ולא מעט פריטי אבן עשויים בידי אותם בני-אדם קדמונים, המסווגים כיום להומו ארקטוס הקדום ולהם לא מעט תכונות/תווי פנים אפריקנים המזכירים את ההומו הבייליס.

אך ראשית הדרך הייתה אחרת. דמאניסי, עיירה קטנה מימי הביניים, שוכנת על בלוק גדול בתוך הנוף של הקווקז הנמוך, כשעה נסיעה מדרום-מזרח לטביליסי. היישוב עצמו נחפר במשך שנים לא מעטות ע"י ארכיאולוגים שהתמחו בתקופת ימי הביניים, תקופה חשובה בהיסטוריה של גיאורגיה. במהלך החפירות של בתים, כנסייה ושרידי מנזר, נמצאו ממגורות שנחפרו אל תוך שכבות שעליהן נבנו הבתים. בממגורות אלו נמצאו לא מעט עצמות בע"ח אשר נחקרו בידי פליאונטולוגים ממכון המחקר של האקדמיה למדעים הגיאורגית ובראשם אבסלום ווקוא. מעורבותו של ליאו גאבוניה המנוח שהיה אנתרופולוג פיזי, תוך התעניינות גוברת והולכת בשרידי אדם, הביאה לכך שחפירות חלקיות בצורה של בורות שנחפרו אל תוך השכבות הפרהיסטוריות, סיפקו לא מעט שרידי בע"ח קדומים.

לזאליקו נראה היה, ששיטת החפירה הפליאונטולוגית, שעיקרה רדיפה אחרי עצמות בעלי חיים מאובנים פסולה בהחלט. לדעתו חפירה שיטתית כנהוג בארכיאולוגיה פרהיסטורית תביא לתגליות חשובות. דומני שכאשר הגיע להרווארד לביקור, הוא חיפש למעשה את גלין איזאק שנפטר באוקטובר 1985, וייתכן שבמחשבתו היה הזיכרון שבקריירה שלי כארכיאולוג, הקדשתי שנים לא מעטות לחפירה בעובדייה, בעמק הירדן, אתר שגילו, כפי שידוע היום, בערך בין 1.2-1.55 מליון שנה.

יש לציין שמאז העונה האחרונה שבה הייתי מעורב בניהול החפירה (1974), עיקר הפרויקט של עובדייה התנהל מעת לעת על-ידי עמיתי איתן צ'רנוב המנוח. עונות החפירה באתר התחדשו תחילה בשיתוף פעולה עם קלוד גרין מאוניברסיטת ליון II בצרפת בשנים 1988 עד 1994 ולאחר מכן בשותפות עם סבינה גאודזינסקי מהמרכז למחקר ארכיאולוגי (Monrepos) בנויויד (שנים 1997 עד 1999).

בעת שנפגשתי לראשונה עם זאליקו כבר הייתי שקוע בתוך חפירות של מערות מוסטריות, תחילה בכבארה (1982-1990) ואחר-כך במערת היונים (1992 עד 2000), כאשר תיארוכך של השכבות נושאות השלדים במערת קפזה נעשה גם הוא על-ידי גיחות לאתר בשיתוף עם הלן ואלאדא (ב-1986 עד 1988). יצא אפוא שהעניין העיקרי שהתעורר בי כאשר ראיתי את השקופיות ושמעתי את סיפוריו של זאליקו, היה דווקא בנושא של האתרים המוסטריים ואתרי הפליאולית העליון בגיאורגיה.

הסיכום בינינו היה שכיוון שבקיץ 1992 עמדנו להתחיל במערת היונים – עדיף שלסיר ראשוני תצא דווקא ברברה איזאק. וכך קרה שברברה נסעה בקיץ 1992 לסקר עם זאליקו בגיאורגיה. מהדו"ח של ברברה היה ברור שכדאי להגיע לגיאורגיה מתוך מחשבה שיש מקום לפרויקטים משותפים. כך יצא שהחלטתי לנסוע בקיץ 1993 אבל לא לבדי. תחילה הזמנתי את העמיתים שעבדו עימי בישראל – אנה בלפר-כהן הדוברת רוסית מן הבית (הצעה שאגב הועלתה ע"י רעייתי שעמה התייעצתי), ופול גולדברג הגיאוארכיאולוג שכבר

חזר באותה תקופה לעבוד בארה"ב, ריד פרינג, שאותו הכרתי שנים רבות מאז שהגיע לחפירות בנגב ביחד עם טוני מרקס ואשר במהלך השנים כתב בנוסף לדוקטורט בארכיאולוגיה, גם דוקטורט בגיאולוגיה. כמובן שברברה, כמי שכבר קשרה קשרים חברתיים יצאה גם הפעם.

נראה היה שפרק הזמן המתאים יהיה בקיץ 1993 ולמשך 3 שבועות. הקושי העיקרי היה שכבר התחייבתי להשתתף בכנס הפן-אפריקאי בארושה (טנזניה) שנערך בין היתר לכבוד יום הולדתה ה-80 של מרי ליקי. דניאלה עמדה להצטרף משום שעל-פי דבריה – "כיוון שעפר לא עובד באפריקה מתי אוכל לנסוע ולראות פילים בטבע". על פי התכנית היינו אמורים להיות במזרח אפריקה – בקניה וטנזניה - במשך שבועיים ובחזרתנו לישראל הייתי אמור לעלות על טיסה של חברת התעופה הגרוזינית אורבי ולטוס לטביליסי. כל זה היה אמור לקרות באותו יום⁶. בשל טעות בתאריכים של סוכן הנסיעות הוא הציע שמאחר וטסנו באל-על לקהיר ובאיגיפט אייר לניירובי, נחזור לקהיר, וכדי להספיק להגיע לנתב"ג בזמן (הטיסה הייתה אמורה לצאת בשעות אחה"צ) נסע ברכב דרך סיני, נגיע לאילת ומשם לירושלים. למזלנו הסתדרה לבסוף טיסה השכם בבוקר מניירובי, עם אל-על – ישירות לנתב"ג.

הגענו בחזרה מקניה בשעת בוקר מוקדמת ועלינו לירושלים. כביסה מהירה של הבגדים מהנסיעה לאפריקה ולאחר ארוחת-צהריים נסעתי לשדה התעופה. באותם ימים חברת התעופה אורבי, שהטיסה לישראל פעם בשבוע עולים חדשים מגיאורגיה, לא דייקה בלוח הזמנים. מכל מקום בשעת לילה קרוב לחצות עליתי למטוס טופלב 154 והטיסה עברה בשלום. בחדר השירותים לא היו מים, היו נוסעים שהציעו לטייס בזמן הטיסה סיגריה, אבל היה נראה שנוסעים רבים נרגשים מעצם הנסיעה לטביליסי. הגעתי בערך בשעה 2 או 3 לפנות בוקר, שכן בגיאורגיה השעון היה שעתיים קדימה מישראל. שדה התעופה – הטרמינל הישן זכור לי כמבנה גדול וחשוך ומנורת חשמל אחת בתקרה האירה את אולם הנוסעים. לאחר ששילמתי וקיבלתי את הויזה במקום ומילאתי בעזרת אחד מן הנוסעים טופס שהיה כולו ברוסית, שבו התבקשתי להצהיר על כמות הכסף שאני מביא, יצאתי אל האולם החיצוני. כיוון שלא ראיתי באותה שעה את זאליקו שהיה אמור להגיע עם טנגיז (שותפי העתידי בחפירות בגיאורגיה), מן הסתם נראיתי אובד עצות.

נהג מונית גיאורגי הציע לי נסיעה העירה תמורת \$30 שנראו לי סכום סביר מחוסר ידיעה כמובן על המצב הכלכלי בשנת 1993 בגיאורגיה. ידעתי במעומעם על מלחמת האזרחים שפרצה והסתיימה בין מפלגתו של שוורנאדזה שהיה שר החוץ של ברית המועצות קודם לכן אבל כגיאורגי נבחר להיות הנשיא, לבין גמסחורדיה שהנהיג מפלגה לאומנית קיצונית, אשר דרשה את החזרת כל האדמות לרשותה של גיאורגיה. ידעתי שהייתה מלחמה באבחזיה. אך לא יכולתי לשער את האנדרלמוסיה ששררה בגיאורגיה, את מספרם של הפליטים במדינה ומה שקרה בעיר הבירה טביליסי. יותר מכל הייתי עייף שכן הלילה בניירובי היה קצר, הטיסה לישראל נמשכה כ-5 שעות וגם אחריה לא נחתי משום שאר הפעילות באותו יום כולל ההמתנה בנתב"ג לטיסה של אורבי. כך התפתיתי בקלות לאותו נהג מבלי לדעת בעצם מה שקורה מחוץ לשדה התעופה.

יצאנו לדרך ולאחר מספר דקות, על הכביש הראשי עצר אותנו מחסום של חיילים. מובן שלא הבנתי אף מילה שנאמרה ורק חזרתי כמנטרה על הביטוי – "תוריסט", מן הסתם הנהג אמר את אותו הדבר. כיוון שהיה צריך כתובת אמרתי לו – "הוטל" (מלון) אבל כמובן ששני מלוונות שנעצרנו לידם בתוך העיר היו מלאים בפליטים מאבחזיה, כפי שלמדתי מאוחר יותר. לנוכח עובדה זו – אמרתי – "מוזיאון".

⁶ כאן מופיעה הפנייה לפרק על הנסיעה לאפריקה שלא נכתב

לאחר נסיעה בתוך העיר הגענו, וכבר הבוקר עלה והיה אור, לדלתו הצדדית של המוזיאון, הממוקם פחות או יותר מול לבניין הפרלמנט שברחוב רוסטאוולי. דלת הברזל של הפתח הצדדי הייתה נעולה. הנהג דפק ואמר משהו בשפה המקומית. הדלת נפתחה ושני שומרים חמושים בתת-מקלע עוזי קפצו החוצה. אמרתי – זאליקו קיקודזה, והם חייכו, הזמינו אותי להיכנס, אמרו משהו בעניין הטלפון, שילמתי לנהג והוא נסע לדרכו ואני עם התיק מצאתי עצמי באולם הכניסה הצדדי, דרכו נכנסים עד היום עובדי המוזיאון לבנין. לאחר כחצי שעה הגיעו זליקו ועמו טנגיז, איש גדול ומלא. "מה עשית" שאלו אותי "הרי יכלו לשדוד אותך בדרך". אני פשוט תמהתי. כמי שגדל בישראל, בשנים של מתח ובמידה מסוימת של חוסר בטחון, לא הייתה לי אפילו לרגע אחד תחושה של סכנה. ואולי כל זה היה פשוט משום שהייתי עייף. מן המוזיאון לקחו אותי לבית חמותו של זאליקו, בפרבר שבו בתים קטנים עם גינות בתוך החצר, מאותו סוג של בתי משפחה שלמדתי להכיר בגיאורגיה במשך השנים. הבקשה היחידה שהייתה לי – להתקלח ואכן הצלחתי (ורק אח"כ למדתי שאין מים זורמים יום-יום בטביליסי). ישנתי שעה וקמתי כדי לשמוע מה ראו עמיתי במשך השבועיים שקדמו להגעת. הם זכו לטיול מרשים למקומות כמו הרמה הגבוהה של פרסאטי שאותה לא ביקרתי, אחלקלקי (שאליה הגעתי מאוחר יותר), ביקרו בדמאניסי ועוד ועוד. מהשיחות והדיווחים היה נראה לי שהמטרה שלנו תהיה להגיע למערות במערב שאחת מהן זכתה ברברה לראות ב- 1992 – דודזואנה. במשך השבוע שהיינו בגיאורגיה ביחד, חזרנו וביקרנו בטביליסי ושמעתי על החפירה של בוסניסקי בדמאניסי. ראינו וצילמנו את הבור שבו נמצאה לסת האדם כבר בעונה הראשונה, כמו גם את פריטי האבן הפרהיסטוריים. העיקר בעצם בנסיעה למערב, לאזור צ'יאטורה העיירה הגדולה והעיירה הקטנה יותר, סצ'חרה היה לראות את מערת דודזואנה שטנגיז משוויליאני רצה לחפור בשיתוף פעולה עימי. הוא ואף ניקולאס טושאברמשוילי וזאליקו היו תלמידיו של דוד (דאטו) טושאברמשוילי שהיה הפרהיסטוריון הבכיר בגיאורגיה. טושאברמשוילי האב חפר וסקר אתרים רבים ונפטר בסביבות שנת 1990 כשהוא "מוריש" את מרבית אתריו לבנו ניקולאס.

עוד על הביוגרפיה של עפר בר-יוסף

דניאלה בר-יוסף

עובדיה

על עובדייה לא הספיק עפר לכתוב את זכרונותיו. בעת סידור משרדו נתקלתי ביומן שנכתב בכתב ידה של תמר נוי אשר תאר את קורות המשלחת. משום החשיבות הגדולה של האתר, וחשיבותו גם בהתהוותו של עפר כחוקר החלטתי להעתיק את המסופר על הימים הראשונים ולהוסיף מספר הערות בנושא.

י"ום ששי, 18.3.1960

הרכב המשלחת: פרופ' שטקליס, תמר וליקובסקי, תמר יזרעאלי, דוד גלעד, עופר בר יוסף (5 אנשים).

יצאנו בבוקר מירושלים עם טנדר שכור מחברת "השליח" (חברה הנוהגת במשאיות ובטיולים עם האוניברסיטה). יצאנו בשעה 8.30 והגענו קרוב לשעה 1 לדגניה א' מקום משכן המשלחת בנסיעה דרך יבנאל.

התקבלנו מיד על ידי הח' מזרחי (אשר ניסה למצוא את שמואל אשל – המארח) לחדר האוכל. נתנו שני חדרים בבית התינוקות וחדר אחד בבתים הקטנים לפרופ' שטקליס.

יש לציין כי המשלחת נהנתה מהכנסת אורחים נאה, ששניים לפחות הגורמים: המארח שמואל אשר, הקרוב למקצוע וכן היותו גנן ראשי מצא את ביטויו בפרחים אשר קושטו החדר.

בשבת נסעו עם מרדכי הגולני (מוטק) משער הגולן לסדר עניני תחבורה, אחרי הצהרים יצאו לאפיקים עם מכונית הפרטית של ד"ר לוטן (הוא רופא הבהמות אשר הבטיח לעתים להוביל אותנו לעין גב לאכול דגים מטוגנים ויש לציין כי הרעיון אינו רע). שם נפגשנו עם איזי מרימסקי מאפיקים הנער אשר מצא האתר. ואיתו הצלחנו להידבר על סדר יום א' לחפירה.

יום א, 20.3.1960

הובאו כלי עבודה ממשד עבודות ציבוריות בטבריה (בהמלצתו של המהנדס ישראלי מחיפה). הכלים בחלקם הובאו במונית – ויש הטוענים שזה סמלי לחפירות הפריהסטוריות. עם מונית זו הגענו לאתר. השתתפו פרופ' שטקליס, עופר בר יוסף, דוד גלעד, תמר יזרעאלי, איזי מרימסקי ואליעזר צור (מודד מהמועצה האזורית).

סימנו רשת של 10 ריבועים 5x5 מ' ובנקט בעובי של 0.5 מ' מכל צד. כן סימנו מקום החתך. תוך כדי סיור בשטח נודע כי נמצא מחשוף חדש של עצמות מאובנות ואיזי אף מצא במקום אבן יד בעלת 3 מקבלות.

לפי אותו יומן, במהלך אותה עונת חפירה ראשונה בעובדייה הצטרפו לחפירה דמויות נוספות שכולן היו חלק מחייו של עפר בהמשך חייו המקצועיים. ביניהם היו מרי רוזנטל (אסיסטנטית של גיאורג האז ואח"כ של איתן צ'רנוב), נחמן שולמן (גיאולוג), ברוך ארנסבורג (לימים פרופסור לאנטומיה באוניברסיטת תל אביב), אביתר נבו (זואולוג, הקים את המכון לאבולוציה באוניברסיטת חיפה), זלמן וינוגרדוב (חבר קיבוץ בית זרע שניהל את בית גורדון, מוזיאון לטבע בקיבוץ דגניה א'), יהושע בן אריה (לימים פרופסור לגיאוגרפיה ורקטור האוניברסיטה העברית) ואיתן צ'רנוב (לימים פרופסור לזואולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים).

לחפירות בעובדייה היתה חשיבות גדולה בהתפתחותו של עפר כפרהסטוריון. במבט לאחור היו מספר תהליכים שתּרמו לכך: 1. בעובדייה הכיר עפר את איתן צ'רנוב ואת ברוך ארנסבורג שאיתם לא רק התחבר אלא גם שיתף פעולה לאחר מכן בפרויקטים רבים נוספים. זה הביא לכך שחוקרי פאונה ואנתרופולוגיה היו תמיד חלק בלתי נפרד מצוותי החפירות, ובהמשך – באופן בולט מאז החלו החפירות בכבארה ב-1982 הושם דגש על צוות בינלאומי ומולטי-דיסציפלינרי, מודל שאומץ על ידי חוקרים רבים.

2. הסטרטיגרפיה הנטויה של עובדייה, והשיתוף של גיאולוגים בפרויקט זה הוסיפו היבט נוסף של הצורך לחשוב מהי הדרך הנכונה לחפור כל אתר, שכן הריבועים בני 5x5 מטר שהציב שטקליס התבררו כלא רלוונטיים. אישור לכך קיבלתי משיחה בעת האחרונה עם אבנר גורן שסיפר שעפר גרם לו לשנות את אופן הסתכלותו על האופן שבו יש לחפור באתרים.

3. עם פטירתו של שטקליס מינתה ועדה באקדמיה הישראלית למדעים את עפר ואיתן לניהול הפרויקט. אולם מאחר ושניהם טרם סיימו דוקטורט בשלב זה, הוחלט למנות את לואיס ומרי ליקי כנותני חסות מדעית. קשר זה הביא לכך שעפר הוזמן לבקר בחפירות של משפחת ליקי באולדובאי ושל גלין איזאק באולורגזאילי ב-1972. כך התוודע עפר מקרוב לחפירות חשובות אלה ובהמשך הוא גם הוזמן להשתתף בכנס שהתקיים באותה שנה בבורג ורטנשטיין, אוסטרליה, ואשר אורגן על ידי קרן וונר גרן ב-1973. בכנס זה (שבעקבותיו התפרסם הספר *After the Australopithecines*) השתתפו טובי החוקרים של הפליאולית התחתון בעולם ועפר הציג שם את הממצאים מעובדייה. מה שהציב את עובדייה כאתר ידוע (שהיה אז הקדום ביותר מחוץ לאפריקה) וחשף את עפר בפני שאר החוקרים המובילים דאז. בהקדמה לאותו ספר אותו ערכו קארל בוצר וגלין איזאק נכתב כך:

On the final evening, our skit “Scenes from Life during the Wenner-Gren Glacial Vascillation”, produced unforgettable performances by Jean-Jacques Jaeger as a terminal moraine, Ofer Bar-Yosef and Henri de Lumley as two *Homo erectus*, Charles Turner as a “well-developed Oldowan”, and Leslie Freeman as *Anancus alkaselzer*. Perhaps the castle halls are still ringing to the unprintable refrain of our Correlation Song, sung (to misuse the word) to the tune of “Clementine”. (Butzer and Isaac 1975: xi).

עפר בביקורו האחרון בעובדייה, 2017. צילום : עמרי ברזילי

תוספת בנושא הקשר עם עולם המחקר הצרפתי

ב12 במרס 2018, כחודש לאחר שנתגלתה מחלתו, זכה עפר לחזור לבורדו שם הוענק לו דוקטורט לשם כבוד מאוניברסיטת בורדו, אירוע אשר ריגש אותו מאד ואיפשר לו לחזור לרבים מהמקומות שהוזכרו בזכרונותיו. באותו ביקור נסענו לעיירה קאהור ועפר נפגש עם ז'אק טיקסייה איתו היה מיוודד ולמעשה נפרד ממנו, שכן טיקסייה היה אז על ערש דווי.

חוקר צרפתי נוסף עימו היו לעפר קשרים הדוקים וחבריים היה פרנסואה ואלא. עפר עקב מקרוב אחר חפירותיו של פרנסואה בטרסטת היונים ובעינן, וחפר עימו קטע מטרסטת אל-ואד בראשית שנות השמונים. בשנים 1989 וב2009 (בניס ובפריז בהתאמה) ארגנו שניהם יחד כנסים בינלאומיים בנושא התרבות הנאטופית אשר דבריהם פורסמו. שיתוף הפעולה האחרון ביניהם היה כתיבת מאמר משותף שנושאו חקר הפרהסטוריה של הלבאנט על ידי צרפתים, אשר התפרסם ב2019 בקובץ מאמרים לכבודו של יצחק גלעד.

פרק נוסף בחייו המקצועיים של עפר נוגע למחקר בסין. באוגוסט 2009 קיימה פרופ' וו שיאוהונג, מנהלת מעבדת התיארוך הרדיומטרי של אוניברסיטת בייג'ינג ראיון עם עפר בעת שהותם באתר שיאנרנדונג. בשנה שלאחר מכן, בעת שהותה במכון ינצ'ינג באוניברסיטת הרווארד היא השלימה ראיון זה והוא התפרסם בכתב עת סיני ב-2010. הראיון (שתורגם והתפרסם בסינית) הועלה לאתר האינטרנט של המחלקה לארכיאולוגיה באוניברסיטת בייג'ינג לאחר פטירתו על עפר. קטע הראיון הנוגע לפעילות של עפר בסין תורגם והוא מובא כאן:

שאלה: מדוע התחלת לחקור את הפרהסטוריה של סין?

תשובה: לאחר שנות מחקר רבות במערב אסיה, הזדמן לי לבקר בסין. באותה עת, פרופ' Xu Qinqi מהמכון לפליאונטולוגיה ופליאואנתרופולוגיה של האקדמיה הסינית למדעים הזמין אותי ביחד עם פרופ' סטיב ויינר ממכון ויצמן ופרופ' פול גולדברג מאוניברסיטת בוסטון לחקור את שאלת השימוש באש באתר זיקודיאן שמחוץ לבייג'ינג⁷. ערכנו את המחקר בשנים 1996-1997 והממצאים פורסמו בכתב העת Science ב-1998. ב-1999 היצגנו את תוצאות המחקר בכנס שהתקיים במכון לפליאונטולוגיה ופליאואנתרופולוגיה של האקדמיה הסינית למדעים ומשם יצאנו לסיור במחוז Anhui. כדי להגיע אל אחד האתרים היה עלינו לחצות שדה אורז שנקצר, מה שהעלה אצלי את השאלה של מוצא החקלאות בסין. מאחר שבתקופה זו עסקתי רבות בשאלת מוצא החקלאות במערב אסיה, חשבתי שמחקר משותף עם חוקרים סיניים בנושא זה יועיל למחקר במערב אסיה ואולי אוכל כך לתרום גם למחקר בסין.

באביב 2000 הגיע פרופ' Li Shuicheng לביקור כחוקר אורח באוניברסיטת הרווארד. נודע לי שהוא היה חבר במשלחת החפירות של האתר Xianrendong-Pailunhuan שבסין במשותף עם מקניש (Richard Stockton "Scotty" MacNeish). שוחחתי עם לי שויצ'ינג על האפשרות להצטרף לחפירה בסין כדי לברר את מוצא גידול האורז באגן של נהר היאנגצה. בזמנו, Jiao Tianlong היה סטודנט סיני לדוקטוראט בהרווארד שהייתי חבר בועדת הדוקטורט שלו והוא עמד לבחור נושא לדוקטורט. הוא חקר כלי אבן ניאוליתיים בסין ועסק בסקרים ארכיאולוגיים בטייוואן ביחד עם חוקרים אמריקנים. יחסי הגומלין שבין דרום סין לבין דוברי השפות האוסטרונזיות היה אחד הכיוונים שהוא התעניין בהם אך בזמנו זה היה מסובך מדי לחקור ולכן הצעתי שיצטרף למחקר שעניין אותי. סיכמנו שטיאנלונג יצטרף בעת חופשת הקיץ שלו בסין אל פרופ' שויצ'ינג בסקרים של מחוזות Hunan, Jiangxi, Fujian וייצור קשרים ראשוניים עם ארכיאולוגים מקומיים. כך החל המחקר העתידי של טיאנלונג במחוז פוז'יאן. מן הצד השני, פרופ' לי שויצ'ינג נועץ במנהלי רשות העתיקות של ממשלת סין ובפרופ' Yan Wenming לגבי ההיתכנות של מחקר משותף עימי.

הודות לשיתוף הפעולה עם הפרופסורים וונמינג ושויצ'ינג מאוניברסיטת בייג'ינג נפלה בידי הזכות לסוע לסין ולחקור את מוצא חקלאות האורז. בשנת 2001 ביקרתי בסין שוב עם עמיתי סטיב ויינר ופול גולדברג. לי שויצ'ינג פעל רבות כדי לאפשר את שיתוף הפעולה וליווה אותנו להונאן. מר Yuan Jiarong (לשעבר מנהל המכון לארכיאולוגיה ונכסי תרבות בהונאן) התלווה אלינו למספר אתרים: Poyang Plain בצפון מערב הונאן, Daoxian בדרום הונאן, Guangxi, Guilin ו-Lingui כדי לבחון מספר אתרים מהפליאולית המאוחר והניאולית הקדום. בהמשך נחתם הסכם בין המכון לארכיאולוגיה ונכסי תרבות בהונאן,

⁷ שו ציינצ'י הוזמן ע"י פרופ' סטיב ויינר לסדנא במכון וייצמן בנושא יישומים של אינפרא-אדום בארכיאולוגיה, ובסופה הוא הזמין את סטיב לברר טיבם של סדימנטים בזיקודיאן. לאחר מחקר ראשוני באתר סטיב הציע לצרף את עפר ואת פול גולדברג.

והמחלקה לארכיאולוגיה באוניברסיטת בייג'ינג והוא אושר על ידי רשות העתיקות הסינית (State Administration of Cultural Heritage of China).

בהמשך זכיתי לחפור במערת Yuchanyan בנפת Daoxian. תיארוך האתר נעשה בעזרתה של וו שיאוהונג מאוניברסיטת בייג'ינג בשיתוף עם אליזבתה בוארטו מנהלת מעבדת פחמן 14 במכון וייצמן. כך גילינו שהעדות הקדומה ביותר לקרמיקה נתגלתה באתר זה והיא בת כ-18,000 שנה.

בעקבות תגלית זו הרהרתי שוב בחפירות שערך מקניש במערת Jiangxi Xianren וב-Bucket Ring. לתחושותי, אם אכן קרמיקה קדומה נמצאה בז'יאנשי ובמספר אתרים נוספים בדרום סין, ייתכן שזה מסביר את הופעת הקרמיקה הקדומה בתקופת הגיומון של יפן.

במערב אסיה קיימים שני נהרות עיקריים: הפרת והחידקל, הזורמים בעוצמה בעת הפשרת השלגים בהרים של תורכיה ועוצמתם פוחתת בהדרגה. מורדות הנהרות בסין ועוצמת זרימתם גם כן איטית. בסין ישנם נהרות רבים החוצים את הארץ וזורמים לעבר ים סין, וייתכן שזה איפשר התפתחות של שייט בנהרות בתקופה מוקדמת. רק בשלב מאוחר יותר התאפשר לי לראות את שרידי הקנו מאתר Ruanhuqiao שהשתמרו הודות להימצאותם באתר רווי מים. בעתיד אולי תימצא עדות תת-ימית (כלי שיט טרופים) שתסביר את השייט לאוסטרליה לפני כ-45,000 שנה. אם אופן הייצור של קרמיקה על ידי ציידים-לקטים נפוץ בעזרת שייט בנהרות, זה אולי מסביר מדוע בצפון סין ובסיביר הופיעה קרמיקה זמן רב לפני החקלאות. גם ההתפשטות המאוחרת יותר של החקלאות והידע במלאכות יכלה להתפשט באפיקים אלה. הקרמיקה, לעומת זאת, מעלה שאלות נוספות, אשר אני מקווה שעמיתי הסיניים יוכלו לפתור. למשל, למה שימשו כלי החרס הקדומים? האם הם שימשו לאחסון נוזלים מסוימים? או לאיחסון זרעים? נכון להיום אין עדות לכך שאלה היו כלי בישול.

חקר הקרמיקה מהפליאולית המאוחר בדרום ובצפון סין העלה אצלי שאלות נוספות: מדוע בויתו צמחי בר (כגון דוחן ואורז)? מדוע, היכן ומתי זה קרה? עיבוד שיטתי של שדות תבואה הוביל לראשית הביות של צמחים מסוימים. רוב המהפכות הטכנולוגיות שהביאו בעיקבותיהן שינוי כלכלי התחילו ב"אזור ליבה". הידע שלנו מהמהפכה התעשייתית באנגליה מראה ש'אזור הליבה' במקרה זה היה די נרחב והתקיימה תקשורת בין אוכלוסיות בערים ובאזורים הכפריים, ולמעשה התמונה המצטיירת הינה של פסיפס כשבחלק מהמקומות (ערים וכפרים) ההתפתחות היתה מהירה ובמקומות אחרים איטית.

שוחחתי בעבר עם פרופ' וונג יופינג לגבי הוצאה של מדריך לכלי האבן הסיניים הישנים והחדשים שייכתב באנגלית ובסינית. זה יאפשר לדור הצעיר של חוקרים סיניים להכיר טוב יותר את המונחים הנהוגים בעולם האקדמי המערבי על מנת לתאר את הממצאים.

כל הארועים והשאלות הללו עוררו בי סקרנות ועניין במחקר הפליאולית המאוחר והניאולית הקדום של צפון ודרום סין. לדעתי המחקר של כלי האבן הסיניים יאתגר חוקרים מערביים בבואנו להסביר את תפיסת המושג של טיפולוגיה וטכנולוגיה של כלים בהקשר של שינויים סביבתיים.

שאלה: מהו לדעתך הנושא האקדמי החשוב ביותר בתחום הארכיאולוגיה?

תשובה: אם אנו רוצים להבין את התפתחות המין האנושי באופן גלובאלי, יש מספר נושאים חשובים לעסוק בהם. להלן מספר תחומים בהם עוסקים בעולם ויש מקום להרחיב בהם.

נושא עיקרי הוא התפשטות האדם לפני כ-1.8 מליון שנה. כל עדויות המאובנים מראות שהאדם החל את התפתחותו באפריקה. יש מספר דעות הטוענות שמזרח אסיה הוא מקור נוסף של אדם קדמון אך השערה זו אינה ניתנת לביסוס בשל העדר מידע כרונולוגי מהימן ועדות של כלי אבן קדומים. מספר אתרים שנחפרו באפריקה סיפקו מידע מפורט שמבסס את התיאוריה האפריקנית לגבי מוצא האדם באופן

אמפירי והם בעלי משקל רב יותר. באירופה ובמערב אסיה, מחקר שמתקיים מעל מאה שנה, מעיד על קיום אוכלוסייה מגוונת, למשל בדמאניסי בגיאורגיה. הומו ארגסטר הינו כבן 1.77 מליון שנים וטיפוסי אדם אחרים הינם בני 1.8-1.9 מליון שנה. האדם מפלורס שהתגלה באי פלורס, אינדונזיה, האם ייתכן שהוא צאצא לראשונים שעזבו את אפריקה?⁸ או שהוא תוצר של שילוב עם אוכלוסית הומו ארקטוס המוכרת ממקומות שונים באסיה?

כשמביטים בנושא זה מנקודת המבט של האדם המודרני, חקר ההגירות של אוכלוסיות בנות זמננו מאירה עד כמה קריטי הנושא הזה. עדויות מגנטיקה מולקולרית מאשרות שגילו של האדם המודרני בן ימינו הוא מעל 200,000 שנה לפני זמננו ושזה האדם שנפוץ אל מחוץ לאפריקה. מאחר והתרבויות של תקופת הפליאולית העליון במערב אירואסיה החלו לפני כ-50,000 שנה הסיפור כולו מורכב. יש דעות מגוונות בנושא ויש הטוענים שהמקור לשינוי בכלי הצור בתקופה זו מקורו בתרבויות של דרום אפריקה. דעה אחרת (של ריצ'רד קליין) טוענת שלפני כ-50,000 שנה התחוללו שינויים במערכת העצבית של האדם, אך אין דרך להבחין בשינויים אלה מתוך שרידי האדם המאובנים. הדיון המתקיים לגבי "התנהגות מודרנית" (לדעתם של חוקרים מערביים התנהגות אנושית מודרנית מאופיינת על ידי אמנות ואידיאולוגיה) מסבך אף הוא את הבנת התמונה. אבל לא כולם מקבלים את הדיון על ההבטים התרבותיים של התנהגות מודרנית. לדוגמה, כאשר בוחנים את הנושא מזווית טכנית קל לראות במה מדובר. הופעתם העיקבית של ייצור חרוזים ונטיפות מקונכות, שינים של בעלי חיים, עצמות ושנהב מתחילה בשלב זה. כלי עצם וקרן המתחילים להיות בשימוש על ידי ציידים-לקטים תוך שהם מיוצרים על ידי קירצוף, השחזה וליטוש. בנוסף, כלי הטלה (throwing tools) גם כן מופיעים לראשונה בתקופה זו. מבחינת היכולת הטכנולוגית ניתן היה ליצר מלבושים בעזרת אותן טכנולוגיות אשר איפשרו את ההתפשטות לאזורים קרים יותר ועד לאזור הארקטי.

בפליאולית המאוחר המצאות אלה הובילו להגירה ליבשות אמריקה. מתי וכיצד זה התרחש? אין ודאות מוחלטת לגבי התאריכים אך ב-18,000 שנה לפני זמננו התקיים יישוב באתר מונטה ורדה בדרום צ'ילה. ההגירה מצפון מזרח אסיה התקיימה לפני ואחרי שיא הקרחון האחרון (Last Glacial Maximum). בסוף הפלייסטוקן כדור הארץ כבר היה מאוכלס כולו בציידים-לקטים. במהלך אלפי השנים הבאות התפתחה חקלאות במספר מוקדים בעולם: סין, מערב אסיה, מכסיקו ובהמשך גם באפריקה והחקלאים המשיכו בהתפשטות אשר הובילה להעלמן של אוכלוסיות ציידים-לקטים. ברצוננו להמשיך ולברר מדוע בני אדם מעדיפים לעסוק בחקלאות? היכן היו המרכזים של התפתחות זו? כיצד הם התפשטו? באזורים מסוימים התחילו במחקר בנושא זה כבר לפני כמאה שנה, אך באזורים אחרים חסר לנו מידע בסיסי בנוגע לארכיאולוגיה, לארכיאובוטניקה ולמסגרת הכרונולוגית.

תודות

במהלך עריכת זכרונותיו של עפר נעזרתי גם בזכרונם ובזכרונותיהם של מספר עמיתים ואני מודה לכולם: אנה בלפר-כהן, אבי גופר, אבנר גורן, נעמה גורן-ענבר, דון הנרי, סטיב וינר, גיל טוסטווין, דיויד כהן, דן ליברמן, קארל למברג-קרלובסקי, עמיחי מזר, דיויד מלצר, ריד פרינג, שסייעו לי בהבהרת נקודות מסוימות, ולאנה גם על הערותיה לכתב היד.

⁸ השאלה הועלתה לפני שנתברר מידע נוסף לגבי גילם של מאובנים אלה.

רשימת החפירות

שעפר השתתף בהן או ניהל אותן (כפי שהועתקו מקורות חייו עם השלמות מדיוד כהן לגבי החפירות בסין).

Field Research

- 1959-1960 - Two seasons of excavation at Nahal Oren, Mount Carmel, directed by M. Stekelis.
- 1960-1966 - Seven seasons of excavations at 'Ubeidiya, Jordan Valley, directed by M. Stekelis
- 1963-1964 - Two seasons of excavations at Ein Gev I, an Epi-Palaeolithic site in the Jordan Valley, with M. Stekelis
- 1965-1966 - Two seasons of survey & emergency excavations of Epi-Palaeolithic sites near Ashdod, Coastal Plain.
- 1965-1979 - Eleven seasons of excavations at Hayonim cave, Western , Galilee, with E. Tchernov (Dept. of Zoology, Hebrew University) & B. Arensburg (Dept. of Anatomy & Anthropology, Medical School, Tel Aviv University).
- 1967-1974 - Eight seasons of excavation at 'Ubeidiya, Jordan Valley (with E. Tchernov)
- 1973-1976 - Five seasons of survey & excavations in Gebel Maghara, Northern Sinai with J. L. Phillips, (Dept. of Anthropology, U. of Illinois at Chicago Circle)
- 1971, 1973 - Two seasons of salvage excavations at Nawamis in Ain Hudeirah, eastern Sinai with A. Goren (Archaeological Staff Officer).
- 1976-1979 - Seven seasons of salvage excavations of Pre Pottery Neolithic B sites in Southern Sinai.
- 1976-1979 - Four seasons of survey & excavations at Kadesh Barnea, northern Sinai with I. Gilead (Dept. of Archaeology, Ben Gurion University, Beer Sheva).
- 1978-1979 - two seasons of excavations at Qafzeh cave, Israel with B. Vandermeersch (Univ. of Bordeaux)
- 1980-1981 - Two seasons of excavations at El-Wad Terrace, Mt. Carmel with F. Valla (French Archaeological Mission in Israel)
- 1982-1990 - Nine seasons of excavations at Kebara Cave, Mt. Carmel co-director with Prof. B. Vandermeersch (Head, Dept. of Anthropology, University of Bordeaux)
- 1983-1984 - Two seasons of excavations at the Neolithic mound of, Netiv Hagdud, Lower Jordan Valley, with prof. A. Gopher (Institute of Archaeology, Tel Aviv University).
- 1983, 1987 - Excavations at the Nahal Hemar Cave, Judean Desert, with Mr. D. Alon (Israel Antiquities Authority).

1989, 1990, 1993, 1994, 1996 - Excavations in Karain & Öküzini caves in southwestern Turkey, directed by I. Yalçinkaya (University of Ankara) & M. Otte (Université de Liège).

1992, 1993, 1995 (January) - Laboratory studies of lithic assemblages from Karain & Öküzini caves done in Ankara University.

1996-1997 - Sampling seasons (2 weeks each) at Zhoukoudian site, China with S. Weiner (Weizmann Institute of Science), P. Goldberg (Boston University) & Xu Qinqi (IVPP).

1992- 2000 - Excavations at Hayonim cave, western Galilee, Israel, co-director with L. Meignen, (CEPAM, CNRS Valbonne, France) & B. Arensburg (Tel Aviv University).

1996-2008 - Excavations at Dzudzuana cave (Republic of Georgia) & Kotias Klde with T. Meshveliani (State Museum, Tbilis) & A. Belfer-Cohen (Hebrew University).

1997-1998 - Excavations (2 weeks each season) at Stranska Skala (Brno, Czech Republic) with J. Svoboda (Institute of Archaeology, Czech Academy of Sciences).

2002-2004 - Excavations at Mezra'a Tleilat, a Neolithic mound in the Euphrates valley, Turkey, directed by M. Özdoğan, (University of Istanbul).

2004-2005 - Excavations at Yuchanyan cave, Hunan Province, PRC, Co-director with Yuan Jiarong (Hunan Institute of Archaeology); Wu Xiaohing, Li Shuicheng, Zhang Wenxu, Yan Wenming (University of Beijing); Goldberg, P. (Boston University); S. Weiner, E. Boaretto (Weizmann Institute of Science); Jiao Tanlong (Bishop Museum, Hawaii).

2007-8: Site survey in northern Hunan; visits to Early Neolithic sites in Zhejiang province; laboratory analysis of Yuchanyan lithics; Regional survey of Terminal Pleistocene-Early Holocene hunter-gatherer and early Neolithic sites in around the Liyang Plain, northern Hunan. Experimental studies on the manufacture and use of stone chopper-chopping tools and bamboo tools

2009 - A short season of excavation season in Xianrending cave (Jiangxi Province, PRC) with Wu Xiaohong, Zhang Chi (Peking University), P. Goldberg & D. Cohen (Boston University).

2011-2015 – Participation in three seasons of excavations at Boncuklu, early Neolithic site in central Anatolia, directed by D. Baird (Liverpool University)

2010-2013 - Four seasons of excavations at Nahal Ein Gev II, a Natufian site, Jordan Valley Israel with L. Grosman and A. Belfer-Cohen (Hebrew University of Jerusalem).

2011 - Excavations at Shalonggang Early Neolithic settlement site (ca. 8500 BP, Pengtoushan Culture), Linli County, Hunan Province.

2012 - Huadang site excavations (ca. 13,500 BP, early pottery site), Linli County, Hunan Province. Follow up excavations at Shalonggang. Analysis of Shalonggang lithics. Fire-cracking experiments.

2012 - A season of excavations at Shalonggang and a study season of Songjiagang, a Neolithic site of Pengtoushan-style, Hunan Province, Co-director with Prof. Guo Weimin with the participation of Gu Haibin, Li Yiyuan (Institute of Archaeology, Hunan Province).

2014-2017: Late Paleolithic localities of the Shizitan site co-directed with Song Yanhua (Shanxi University), David Cohen (National Taiwan University), and Stefano Grimaldi (University of Trento), mainly Shizitan 29 (earliest appearances of microblades during the Last Glacial Maximum).